

KS. BOLESŁAW KUMOR

ZANIK I AFILIACJA PARAFII W ARCHIDIAKONACIE SĄDECKIM, WOJNICKIM I PREPO- ZYTURZE TARNOWSKIEJ (1326—1782)

Zakres czasowy niniejszej rozprawy obejmuje okres od XIV do XVIII w. W górnej granicy opiera się na pierwszej źródłowej liście parafii omawianego terenu przekazanej przez wykazy świętopietrza z lat 1326/58¹, podczas gdy dolna krawędź tematu opiera się na józe-
fińskiej regulacji parafii, przeprowadzonej w całej monarchii naddu-
najskiej łącznie z terenami pierwszego zaboru austriackiego na pod-
stawie dekretu ces. Józefa II z 20 X 1782 r.² Przestrzeń terytorialna
tematu obejmuje archidiakonaty sądecki i wojnicki, oraz prepozyturę
tarnowską w granicach z lat 1711—1772. W sumie pod koniec omawia-
nego okresu było tu 14 dekanatów (archidiakoniat sądecki: dekanaty
sądecki, nowotarski, spiski, mielecki, ropczycki, pilzneński i strzy-
żowski; archidiakoniat wojnicki: dekanaty wojnicki, lipnicki, zmi-
grodzki, jasielski, biecki, bobowski i prepozytura tarnowska z deka-
natem tarnowskim) i ok. 260 parafii i filii³. W zakres pracy nie włą-
czono dekanatu nowotarskiego, ponieważ zagadnienie to dla Podhala
opracowano na innym miejscu⁴.

---

¹ MPV (*Monumenta Poloniae Vaticana*) t. I, s. 135 nn., 143 nn., 157 nn.,
168 nn.; por. T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski w XIV w.*,
Wrocław 1958, s. 198—201, 204, 207.

² *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II für die
K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in Einer sistematischer
Verbindung*, Wien 1781 nn., Bd II, s. 375—404; Bd VIII, s. 688—693; Bd X,
s. 844 nn., Bd XII, s. 655 nn.; J. Kropatschek, *Handbuch Oesterreichs
Staatsverfassung vereinbart mit den zusammengezogenen bestehenden Ge-
setzen zum Gebrauche der Staatsbeamten., zum Unterrichte für angehende
Geschäftsmänner*, Wien 1794, Bd II, s. 90; por. J. Winter, *Der Josefismus
und seine Geschichte*, Brünn 1943, s. 172 nn.; E. Tomek, *Kirchengeschichte
Österreichs*, Innsbruck 1959, Th. 3, s. 447 nn. Dla Galicji I. Korzeniow-
ski, *Zbiór przepisów odnoszących się do Kościoła i duchowieństwa kato-
lickiego na podstawie zbioru ustaw administracyjnych*, Lwów 1900, s. 107 n.;
E. Barwiński i M. Wąsowicz, *Reformy Józefa II i jego następców i ich
pozostałości archiwalne*, Lwów 1935, s. 17.

³ *Synodus dioecisana ab Casimiro Łubieński ep. Crac. celebrata 6 X
1711*, Cracoviae 1711, s. 7, 13—15; por. B. Kumor, *Organizacja archidiako-
nalna w Małopolsce Południowej*, „Prawo Kanoniczne”, II (1959), nr 1/2, s.
395—421; Tenże, *Rozwój sieci dekanalnej w południowej części diecezji
krakowskiej do r. 1772*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, IX (1961), z. 1, s.
95—97; J. Szymański, *Powstanie archidiakonatu wojnickiego i jego
organizacja*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, V (1959), z. 4, s. 83—102.

⁴ B. Kumor, *Afiliacja kościołów parafialnych na Podhalu (1350—
1783)*, „Prawo Kanoniczne”, IV (1961), z. 14, s. 273—296.

Przybierająca z każdym dniem na sile od połowy XIII stulecia kolonizacja ziem małopolskich, położonych w ramach rzek Raby i Wisłoka — na wschodzie i zachodzie, a Wisłą i pograniczem polsko-węgierskim na północy i południu, osiągnęła punkt kulminacyjny w czasach Kazimierza Wielkiego (1333—1370), a zwłaszcza w drugiej połowie XIV w.⁵ Patrząc na mapę „Gęstości zaludnienia diecezji krakowskiej ok. 1340 r.” możemy wyróżnić na omawianym terenie 5 zasadniczych kompleksów osadniczych: podhalański, sądecki, biecko-jasielski, szczyrzycko-lipnicki i wojnicko-dębicki⁶.

W ślad za rozwojem osadnictwa i wraz z jego intensywnością postępował równomiernie i przybierał na sile rozwój sieci parafialnej na tych ziemiach, osiągając szczyt rozwoju również w czasach Kazimierzowskich. Streszczając ten wielki proces utworzenia normalnej sieci parafialnej w południowej części diecezji krakowskiej, pokrywający się już pod koniec XIV w. prawie w 70% z dzisiejszą siecią parafialną, należy zauważyć, że na okrągłą liczbę ok. 290 parafii wzmiankowanych do r. 1772, około 200 parafii powstało w ramach czasowych od połowy XIII do końca XIV stulecia, z czego na sam wiek XIV przypada ok. 150 parafii⁷.

Ale równocześnie ze wzrostem i stabilizacją sieci parafialnej można w tym samym czasie zaobserwować pewien regres, którego ciężar właściwy przypada na wiek XVI. Na podaną wyżej ogólną sumę parafii około 60 z nich w tym samym okresie zanikło zupełnie, albo formalnie zostało pozbawione pełnych praw parafialnych. Rzecz jasna, że zjawisko to nie było odosobnione dla tej części diecezji krakowskiej. Spotykamy je współcześnie w archidiecezji gnieźnieńskiej, gdzie według relacji Korytkowskiego od początku XVI w. do ostatniego rozbioru Polski zanikło lub zniesiono aż 21 parafii⁸. O podobnym procesie w nieco późniejszym czasie (wiek XVII) informują synody diecezjalne przemyskie⁹, wrocławskie¹⁰, chełmskie¹¹ i wrocławskie¹².

⁵ H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westlavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, s. 348 nn.; Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego. Organizacja Kościoła, Sztuka i Nauka*, Poznań 1946, s. 84 nn.

⁶ T. Ładogórski, op. cit., Mapa: Gęstość zaludnienia diecezji krakowskiej ok. 1340 r.

⁷ Z własnych badań nad rozwojem sieci parafialnej tego terenu.

⁸ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od r. 1000 aż do r. 1821*, Poznań 1888, t. I, s. 37.

⁹ *Synody diecezji przemyskiej ob. łac. i ich statuty*. Oprac. i wyd. J. Sawicki, W: *Concilia Poloniae*, t. VIII, Wrocław 1955, s. 261.

¹⁰ *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, ed. Z. Chodyński, Warszawa 1890, s. 212 n.

¹¹ *Synody diecezji chełmskiej ob. łac. z XVI—XVIII w. i ich statuty*. Oprac. i wyd. J. Sawicki, W: *Concilia Poloniae*, t. IX, Wrocław 1957, s. 149.

¹² *Statuta synodalia dioecisana S. Ecclesiae Wratislaviensis*, ed. M. Montbach, Wratislaviae 1855, s. 232 nn.

Przyczyny tego zjawiska można zasadniczo sprowadzić do dwóch: będą to przyczyny o charakterze ekonomicznym, a zwłaszcza własnościowe i natury wyznaniowej (prawosławie, reformacja). Te ostatnie obejmują zagadnienie wpływu reformacji i przejęcie parafii łacińskich przez Kościół prawosławny, co znów wiąże się ściśle z pasterskim osadnictwem wołoskim na południowej krawędzi diecezji krakowskiej.

I. WPLYW WIELKIEJ WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ NA ZNOSZENIE PARAFII

Oprócz większych posiadłości królewskich na Podhalu, rewindykowanych od cystersów szczyrzyckich w XIV w.¹³, królewszczyzny w drugiej połowie XVI stulecia obejmowały w Małopolsce nie więcej, jak ok. 9% wsi, skupiając się najczęściej wokół grodów lub starostw¹⁴. Wielka własność kościelna należała w pierwszym rzędzie do biskupstwa krakowskiego i opactw: benedyktynów w Tyńcu, cystersów w Pokrzywnicy i Szczyrzycu, klarysek w Starym Sączu; a nadto do innych klasztorów (miechowici, premonstratensi z Nowego Sącza, franciszkanie), już do kolegiat, czy wreszcie do duchowieństwa parafialnego¹⁵.

Z rodów rycerskich, skupiających w swych rękach większe kompleksy gospodarcze, w wielu wypadkach rozrzucone po różnych częściach omawianego terytorium, należy wymienić Tarnowskich-Ostrogskich, Jordanów, Zborowskich, Komorowskich, Szafranców i Stadnickich; pierwsi z wymienionych posiadali pod koniec XVI w. ok. 80 wsi, podczas gdy ostatni zaledwie 21¹⁶. W Małopolsce przeważała średnia własność ziemska nad wielką i małą, a jednostkowa posiadłość szlachecka stanowi charakterystyczną cechę omawianego terenu. Występują tu również niewielkie gniazda szlachty zagrodowej ze skupiskami koło Wojakowej, Czchowa i Chronowa, oraz nad prawobrzeżnym dopływem Dunajca, Białą¹⁷.

Wszechstronny i dodatni wpływ wielkiej własności ziemskiej na rozwój sieci parafialnej omówiono na innym miejscu i na tej podstawie należy sumarycznie zaznaczyć, że na ogólną liczbę ok. 290 parafii tego okresu, około 70 jest fundacji królewskiej, około 15 biskupiej, 35 klasztornej i przeszło 140 szlacheckiej, a zaledwie kilka to fundacje prawdopodobnie miejskie czy kapitulne¹⁸. Niezależnie od powyższych stwierdzeń trzeba zaznaczyć, że wielka własność była

¹³ LBenef. (*Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*), t. III, s. 436—446.

¹⁴ A. Pawiński, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. T. III, *Małopolska*, Warszawa 1886, s. 65 nn.

¹⁵ Ibid., s. 75 nn.

¹⁶ Ibid., s. 40 n., 85 nn., 92 n.

¹⁷ Ibid., s. 85.

¹⁸ B. Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, „Prawo Kanoniczne”, V (1962), nr 3—4 s. 175—231; VI (1963), nr 1—4, s. 443—534.

niejednokrotnie czynnikiem hamującym, a w wielu wypadkach i likwidującym istniejące parafie. Nasilenie tego procesu daje się zauważyć przede wszystkim na przestrzeni XVI stulecia. Ten negatywny wpływ wielkiej własności na rozwój sieci parafialnej przejawiał się zasadniczo w potrójnej formie: a) całkowite znoszenie parafii, b) tworzenie tzw. wikarii wieczystych i c) afiliacja kościołów parafialnych. Już z góry można powiedzieć, że proces ten jest przejawem tendencji centralistycznych wielkiej własności ziemskiej, która zainteresowana w rozwoju folwarku pragnęła kosztem najmniejszego nakładu kontrolować w granicach swych posiadłości zagadnienia natury ekonomicznej, a nawet w pewnym sensie kościelnej.

1. Całkowite znikanie parafii.

Mówiąc o całkowitym zaniku parafii, należy zaznaczyć, że rozważamy tu taki proces dziejowy, który doprowadził przez pośrednie etapy do zniesienia praw parafialnych, zależności filialnej, dorywczo odprawianej Służby Bożej, a wreszcie zupełnego zaniku ośrodka duszpasterskiego wraz ze świątynią parafialną.

Odnośnie do udziału wielkiej własności ziemskiej w tym procesie należy stwierdzić, że czynnik ten bez względu na właściciela odegrał poważną rolę; tak więc należą tu wielka własność kościelna a zwłaszcza klasztorna, jak i prywatna rycerska, czy królewska. Ta ostatnia, poza Podhalem, gdzie posiadłości królewskie były liczniejsze i terytorialnie obszerniejsze, na omawianych terenach odegrała znikomą rolę. Zjawisko to można wytłumaczyć tym, że królewsczyzny były tu nieliczne i bardzo często podlegały procesowi uszczuplania tytułem darowizny czy długotrwałej dzierżawy.

Znoszone okręgi parafialne przez wielką własność ani w jednym wypadku nie były dzielone między sąsiednie parafie, ale w całości inkorporowane do jednej z pobliskich parafii, gdzie najczęściej spoczywał punkt ciężkości gospodarczej wielkiej własności. Taki proces można stwierdzić w całej rozciągłości na przykładzie likwidacji parafii przez wielką własność kościelną. Ponieważ punkt szczytowy akumulacji dóbr ziemskich przez instytucje kościelne przypada na wiek XIV i XV, stąd na ten okres przypada również największa ilość zniesionych parafii przez wielką własność kościelną. Na ogólną sumę 9 zniesionych parafii przez wielką własność kościelną, 6 z nich przestało istnieć w XIV i XV wieku, a tylko dwie zanikły dopiero w XVI stuleciu.

Starosądecki konwent klarysek, założony i uposażony przez bł. Kingę (1280), posiadający bogate posiadłości ziemskie nad górnym Dunajem k/Łącka i Podegrodzia, oraz nad dolną Łososiną¹⁹, zniósł w swych posiadłościach trzy parafie: Długoleka, Kamionka Mała

¹⁹ LBenef. t. III, s. 356—360; S. Załęski, *Arendy klasztoru starosądeckiego w XVI i XVII w.*, Lwów 1904, s. 8—77.

i Moszczenica k/Starego Sącza. Parafie Długoleka i Moszczenica, wymienione w latach 1326/58 i 1373/74²⁰, zostały włączone pod względem własnościowym do posiadłości klasztornych; pierwsza w latach czterdziestych XIV stulecia (prawdopodobnie darowizna ks. Konstancji Głogowskiej)²¹, a druga jeszcze w r. 1280 przez bł. Kingę²².

Długoleka utraciła prawa parafialne na przełomie XV/XVI w. Długosz wymienia ją dwa razy; jedna z informacji Długosza opowiada o istniejącej parafii²³, podczas gdy druga notuje, że „kościół jest opuszczony, a wieś wcielona do okręgu parafialnego w Podegrodziu”, gdzie prawo prezenty i patronatu należało przez pewien czas do starsządeckich klarysek²⁴. Ponieważ prawa patronatu do probostwa podegrodzkiego ostatecznie po długim sporze z konwentem w St. Sączu zostały w r. 1447 przysądzone biskupom krakowskim²⁵, stąd można wnioskować, że początki likwidacji parafii sięgają tego okresu. Wprawdzie jeszcze w XVI w. Księgi retaksacyjne wymieniają trzykrotnie parafię w latach 1513, 1527 i 1539²⁶, ale w pierwszym wypadku współczesna ręka skreśliła parafię, podczas gdy w drugim i trzecim wypadku figuruje ona wprawdzie na liście parafii dekanatu sądeckiego, ale prawdopodobnie dostała się na nią przez pomyłkę kopisty z Księgi uposażenia Długosza. W roku bowiem 1551 kolektor świętopietrza Brzostowski zaznacza, że „w Długolece nie ma kościoła, lecz należy do Podegrodzia”²⁷.

Prawdopodobnie na kasacji parafii zaciężyło m. in. jej szczupłe uposażenie. Długosz bowiem, informując o likwidacji parafii, pisze, „że kościół został opuszczony” przez kapłana²⁸. Zagadnienie kościołów opuszczonych ze względu na zbyt szczupłe uposażenie na przełomie XV i XVI w. stawało się drażliwe. Już synod prowincjalny w Piotrkowie z 11 XI 1510 r. stwierdził, że zjawisko to występuje w całej metropolii gnieźnieńskiej i prawdopodobnie było normo-

²⁰ MPV t. I, s. 144 passim, II. 175 passim; T. Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*, Kraków 1908, s. 384 n.

²¹ Sz. Morawski, *Sądeczyzna*, Kraków 1863, t. I, s. 236.

²² L. Benef. t. III, s. 356—360.

²³ Ibid., t. II, s. 304.

²⁴ Ibid., t. III, s. 343 *Długa Lanka villa sub parochia de Podegrodzie sita, fuit quondam ibi ecclesia parochialis, sed desertata est*; por. LBenef. t. I, s. 551.

²⁵ KDMP t. IV, nr 1578.

²⁶ AKapMK (Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie) LR (*Regestrum contributionis per unum tertionem a marce argenti ad clerum. A. D.*) 1513 k. 30'; LR (*Regestrum contributionis personalis vicariorum perpetuorum, mansionariorum, psalteristarum, aliorumque omnium et singulorum presbiterorum tam cathedralis, quam parochialium ecclesiarum Cracoviae ac ceterorum decanatum an.*) 1527, k. 67'; LR (*Regestrum contributionis duplae iuxta taxa antiqua episcopatus et omnium beneficiorum dioecesis Cracoviensis ad an. 1539 in synodo Petricoviensi provinciali decretum*) 1539, k. 27'.

²⁷ T. Gromnicki, op. cit., s. 384.

²⁸ LBenef. III, s. 343.

wane przez patronów na własną rękę, albowiem 19 statut tegoż synodu postanawia, „że znoszenie i inkorporacje kościołów parafialnych, które posiadają małe uposażenie, należą do ordynariuszów”²⁹. Zarządzenie to powtarza synod prowincjonalny łęczycki z 1512 r.³⁰ i pap. Leon X w bulli *Sacrosanctae universalis Ecclesiae* z 9 VIII 1515 r. przeznaczonej dla Polski i Węgier³¹.

Zagadnienia tego atoli nie zdołano rozwiązać całkowicie w XVI w. W oparciu o wzmiankowaną bullę papieską synod diecezjalny wrocławski dopiero w XVII w. (26 V 1634) wydał obszerne zarządzenie „O zaopatrzeniu i restauracji parafii całkowicie opuszczonych i pozbawionych duszpasterza”. Uchwały tego synodu o tyle są ważne, że prawdopodobnie stanowią próbę kodyfikacji praktyki ustalonej przez dłuższy zwyczaj, istniejący nie tylko w diecezji wrocławskiej, ale i w innych diecezjach metropolii gnieźnieńskiej. Wówczas to polecono dziekanom przenieść „z kościołów zupełnie opuszczonych i zrujnowanych relikwie, paramenty i inne aparaty kościelne, zaś okręgi parafialne przyłączyć do najbliższych parafii na tak długi czas, dopóki kościoły te nie zostaną zrestaurowane przez patronów i przywrócone dla Służby Bożej”³². Odnośnie zaś do tych parafii, które posiadały kościoły w stanie dobrym, a nie miały duszpasterza z powodu szczupłego uposażenia czy też zaniedbań ze strony patronów, synod polecił inkorporować „na dwa lata” do najbliższych parafii, zobowiązując proboszczów do utrzymywania przy tychże kościołach wikariuszy „o ile na to zezwoli ich uposażenie”³³. W wypadku zaś braku odpowiedniego uposażenia synod zlecił, by zgodnie z wytycznymi bulli *Sacrosanctae universalis Ecclesiae* (1515) odprawiano w takich kościołach przynajmniej 11 razy w roku Służbę Bożą w uroczyste

²⁹ *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w w. XVI*. Zebrał B. Ulanowski W: *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. I, Kraków 1895, s. 349.

³⁰ *Ibid.*, s. 363. *Ecclesiae parochiales pauperes in dioecesis provinciae Gnesnensis, ne errores et negligentiae in eis de cetero essent, per eos, ad quos de iure pertinent, uniantur.*

³¹ *Constitutiones synodorum provincialium autoritate synodi provincialis Gembicianae per deputatos recognitae, jussu et opera Joannis Wężyk Archiep. Gnesnensis editae, Cracoviae 1701, s. 318—329.*

³² *Statuta synodalia*, s. 212 n. *Ubi autem aedificia ecclesiarum desolataram ita iam sunt collapsa, ut nulla, vel difficilis ratio eorum restaurandarum iniri possit: iniungimus decanis ruralibus, ut iuxta praescriptum Concilii Tridentini sacris reliquiis, necnon suppellectili ecclesiastica inde ad ecclesias quibus autoritate huius Synodi uniendae erunt, translatis. Interim autem pro Nostro Pastoralis munere providere volentes, ne parochiani ecclesiarum sic desolataram sine ullo pastore omnino maneant, neve illorum proventus penitus intercidant, eas vigore Bullae Provincialis a Leone X concessae, nec non Concilii Tridentini aliis vicinioribus ecclesiis melius provisus, quod Patronis restauratae, et pristino statu restitutae fuerint, quamprimum uniendas, et incorporandas specialibus litteris Nostris duximus.*

³³ *Ibid.*, s. 213.

święta i udzielano Komunii św.³⁴ Było to więc zapewnienie minimum troski duszpasterskiej dla skasowanych parafii. Równocześnie synody przypominały plebanom, aby w wypadku takiej unii, lub afiliacji parafii „upominali wiernych dawnych parafii, by ci w dniu święteczne udawali się do tego kościoła, gdzie się odprawiała Służba Boża, o ile ten nie jest zbyt oddalony”³⁵. Licznych przykładów tego rodzaju likwidacji parafii w XVI i XVII w. dostarcza Podhale³⁶.

Rzecz godna uwagi, że w omawianym wypadku Długoleki znikła nie tylko parafia, ale i sama świątynia parafialna, o której już nic nie wiedzą wizytacje z lat 1565 i 1595.

Parafia w Moszczenicy została zniesiona w 70 latach XVI stulecia i włączona do okręgu parafialnego w Starym Sączu, który pod względem praw własnościowych i patronackich należał, podobnie jak i sama Moszczenica do konwentu klarysek³⁷. Również i w tym wypadku likwidacja parafii *sui iuris* nastąpiła m.in. z przyczyn ekonomicznych. Pod względem własnościowym Moszczenica jeszcze w r. 1280 przeszła tytułem darowizny na własność konwentu klarysek³⁸. Prawdopodobnie darowizną tą została objęta tylko Moszczenica Wyżna, ponieważ dopiero 1 I 1394 r. niejaki Ilków dziedzic Niskowej k/ Nowego Sącza sprzedał klasztorowi w St. Sączu wieś „Moszczenicę Nową położoną poniżej Moszczenicy Starej”³⁹. Wprawdzie kilka lat później na skutek sporów o prawa własności do Moszczenicy archidiakon krakowski, Andrzej wydał 5 X 1417 r. wyrok, mocą którego przysądził wieś Moszczenicę Niżną niejkiej Klarze, małżonce Stanisława z Lednicy⁴⁰, ale już za czasów Długosza obydwie wioski (Moszczenica Wyżna i Niżna) były w rękach klasztoru⁴¹. W Moszczenicy Niżnej istniała parafia *sui iuris*, wymieniona po raz pierwszy przez przekazy źródłowe świętopietrza z lat 1326/58 i 1373/74⁴², a po raz ostatni przez wizytację z r. 1565⁴³.

Kościół w Moszczenicy był oddalony zaledwie ok. 3 km od ko-

³⁴ Ibid., s. 213.

³⁵ *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum ad summam collectae*, Poznań 1869, s. 302, cap. 20 (Synod warmiński z 1582).

³⁶ B. Kumor, *Afilacja*, s. 277 nn.

³⁷ LBenef. t. III, s. 339.

³⁸ Ibid., s. 356—360.

³⁹ *Zbiór dokumentów małopolskich*. Wyd. St. Kuraś. Cz. I, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962, nr 205 s. 260; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądcezyzna w XIII i XIV w. Przemiany gospodarczo-społeczne*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962, s. 160 n. nr 9.

⁴⁰ J. Sygański, *Arendy*, s. 161—172, nr. 8.

⁴¹ LBenef. t. III, s. 339 n.

⁴² MPV t. I, s. 145 passim; II, s. 185 passim; T. Gromnicki, op. cit., s. 384 n.

⁴³ AKMK (Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie) nr 1 *Liber visit.* 1565, s. 344 n; T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510—1570*, „Nasza Przeszłość” I (1946) 75.

ścioła parafialnego w St. Sączu, gdzie prawa własnościowe i patronackie, jak to już wspomniano uprzednio, należały do klarysek. Bezpośrednim powodem zniesienia parafii i jej inkorporacji do fary starosądeckiej była podwójna prezenta. Mianowicie w r. 1570 ksieni starosądecka prezentowała na probostwo w Moszczenicy ks. Jakuba z Gostwicy, ale i w tym samym czasie ks. Feliks pleban ze Starego Sącza prawdopodobnie za zgodą konwentu uzyskał dyspensę na objęcie parafii drugiej w Moszczenicy⁴⁴. Wobec nieustępliwości obydwu kandydatów spór o probostwo toczył się przed oficjałem krakowskim w r. 1573⁴⁵, ale rozstrzygnął go dopiero dekret trybunału prymasowskiego, mocą którego za zgodą konwentu starosądeckiego zniesiono parafię w Moszczenicy, a okręg parafialny wraz z uposażeniem inkorporowano do parafii w Starym Sączu⁴⁶.

Prawdopodobnie z chwilą inkorporacji parafii zaprzestano odprawiania Służby Bożej w miejscowym kościele p. w. św. Mikołaja. Nie mówi nic na ten temat wizytator ks. K. Kazimierski w r. 1596⁴⁷, a wizytator w r. 1608 informuje, że „w kaplicy... odprawia się tylko czasem Służbę Bożą”, przy czym zaznaczono, że w tym celu „przynosi się wszelkie paramenty kościelne z kościoła parafialnego w St. Sączu”⁴⁸. Parafia została zatem całkowicie zniesiona, a nie afiliowana. Przy kaplicy bowiem nie tylko nie pozostawiono wikariusza, ale nadto zabrano wszelkie paramenty kościelne. Wizytatorzy z lat 1639 i 1793 nie mówią nic na temat Służby Bożej, chociaż wymieniają samą kaplicę⁴⁹. Na likwidacji parafii w Moszczenicy nie zaciążyło prawdopodobnie małe uposażenie, Długosz bowiem informuje, że parafia posiadała odpowiednie uposażenie⁵⁰, ani też zbyt mała liczba parafian. Wprawdzie nie posiadamy wizytacyjnych przekazów źródłowych na temat ilości wiernych w Moszczenicy, ale z przybliżonych danych Ładogórskiego wynika, że już w połowie XIV w. w granicach parafii

⁴⁴ AKMK AOffic. (*Acta officialatus dioecesis Cracoviensis*), vol. 106 (1569—1574), s. 1023.

⁴⁵ Ibid., s. 1053, 1058.

⁴⁶ AKMK nr 43 *Visit.* 1639, k. 455' *Item ecclesiae huic incorporata est ab immemorabili tempore capella in villa proxima Moszczenica tit. s. Nicolai Ep., lignea, consecrata, cuius unionis extat memoria in decreto R. D. olim Jacobi Uchański archiep. Gnesnensis in actis consistorialibus Sandecensis acticata*; por. *Regestry wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich*. Wyd. H. Rybus, Lublin 1961, s. 84 (Nadb. Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. t. III, z. 1/2).

⁴⁷ AKMK nr 5 *Acta visit.* 1596, k. 23 *Item huic ecclesiae est incorporata ecclesia parochialis villae Moszczenica cum suis proventibus*.

⁴⁸ AKMK nr 5 *Visit.* 1608, s. 215.

⁴⁹ AKMK nr 43 *Visit.* 1639, k. 355; Archiwum paraf. w Łącku, *Liber visitationum continens in se statum cuiuslibet beneficii in decanatu foraneo Łęcensi. confectus a. 1793 et an. 1794 per Michaelem Skoczniowski decanum foraneum Łęcensem conscriptus*, k. 22.

⁵⁰ LBenef. t. II, s. 250.

mieszkało ok. 345 osób, co na owe czasy w porównaniu z innymi parafiami była to ilość wcale niemała⁵¹.

Trzecia ze zniesionych parafii Kamionka Mała w dzisiejszym powiecie limanowskim, dawna fundacja rycerska z drugiej połowy XIV w.⁵², została włączona przez konwent starosądecki do parafii Ujanowice w drugiej połowie XV stulecia⁵³. W tym wypadku przyczyną kasaty parafii *sui iuris* były zapędy centralizacji gospodarczej konwentu w dobrach położonych nad rzeką Łososiną. Skoro bowiem okręg parafialny, będący uprzednio własnością Drużynitów, został włączony pod względem własnościowym do klucza strzeszyckiego starosądeckich klarysek, wówczas zniesiono parafię w Kamionce Małej, włączając ją wraz z uposażeniem do Ujanowic, gdzie prawo własności i patronatu należało do konwentu⁵⁴. Wprawdzie wizytator w r. 1608 ks. Januszowski wiedział o tym, że „kościół ten posiadał niegdyś prawa parafialne i uposażenie w ziemi”, ale nic nie zrobił dla przywrócenia mu praw parafialnych⁵⁵. W r. 1727 zanotowano nawet przy podobnej okazji, że „kościół w Kamionce był niegdyś świątynią macierzystą dla Ujanowic”, ale równocześnie podano, że „prawie całkowicie jest zniszczony i grozi mu całkowita ruina”⁵⁶. Trzeba też zauważyć, że mimo iż dawny kościółek św. Katarzyny nie uległ całkowitemu zniszczeniu, źródła XVII i XVIII w. nic nie mówią o jakiegokolwiek w nim Służbie Bożej⁵⁷.

W dobrach benedyktynów tynieckich zostały zniesione trzy parafie (Chojnik, Klecie i Ujazd). Wzmiankowana w latach 30 XIV stulecia parafia w Ujeździe⁵⁸, zanikła najpóźniej ok. 1350 roku, kiedy to prawdopodobnie została włączona do nowo zorganizowanej parafii w Brzyskach. Wiele mówiąca pod tym względem jest informacja Długosza notująca, że cały okręg parafialny w Brzyskach wraz z Ujazdem jest własnością benedyktynów tynieckich, do których też należy prawo prezenty i patronatu w miejscowej parafii⁵⁹. Prawie identycznego przykładu dostarczają dzieje parafii w Chojniku k/Tuchowa. Była to fundacja benedyktynów z drugiej połowy XIV w., włączona pod ko-

⁵¹ T. Ładogórski, op. cit., s. 199.

⁵² T. Gromnicki, op. cit., s. 364 n. (1373/74).

⁵³ LBenef. t. II, s. 237 informuje, że właścicielem wsi, w której jest parafia *sui iuris*, są Drużynicy, zaś t. II, s. 244 i III, s. 352 umieszcza wieś w obrębie parafii Ujanowice.

⁵⁴ AKMK nr 5 *Visit. 1608*, s. 92 n. informuje, że we wsi istnieje kaplica p. w. św. Katarzyny „... posiadająca własne uposażenie”. Dokument reerekcyjny parafii w Ujanowicach z 1526 r. wymienia Kamionkę w tymże okręgu parafialnym (zob. ADT (Archiwum Diecezjalne w Tarnowie) fasc. Ujanowice).

⁵⁵ AKMK nr 5 *Visit. 1608*, s. 123.

⁵⁶ AKMK nr 60 *Visit. 1727*, s. 101.

⁵⁷ Prawa parafialne przywrócono kościołowi w r. 1870, zob. *Schematismus dioec. Tarnoviensis 1873*, s. 101.

⁵⁸ MPV t. I, s. 382.

⁵⁹ LBenef. t. II, s. 278 n.

niec XV stulecia do parafii w Gromniku⁶⁰. Tak prawa własności jak i patronatu w obydwu parafiach należały do benedyktynów tynieckich⁶¹.

Bardziej uchwytany w źródłach jest proces znoszenia parafii w Kleciu k/Brzostku, najstarszej parafii benedyktyńskiej w dobrach nadwiśłockich i centrum kultu św. Leonarda dla ziem polskich, litewskich, ruskich i węgierskich⁶². Kult ten zaczął tracić na znaczeniu, odkąd w niedalekiej Pustyni k/Dębicy rozwinął się prawdopodobnie od końca XIII w. na podobną miarę kult św. Stanisława Biskupa⁶³. Wstępem niejako do kasaty parafii była lokacja miasta Brzostek (1367) i utworzenia tamże nowej parafii⁶⁴, a zwłaszcza zabranie przemocą konwentowi tynieckiemu większej części wsi Klecie wraz z dwoma folwarkami przez Curyłłów h. Korczak⁶⁵. Parafia w Kleciu posiadała pełne prawa parafialne jeszcze w r. 1418⁶⁶, ale prawdopodobnie obawa utraty praw patronatu nad parafią na rzecz Korczaków skłoniła benedyktynów do przeniesienia parafii z Klecia do Brzostku (własność i patronat benedyktyński) jeszcze w pierwszej połowie XV w. Za czasów Długosza dawna parafia posiadała tylko prawa filialne⁶⁷. Proces zaniku parafii, prawdopodobnie ze względu na wciąż żywy kult św. Leonarda, następował powoli. Wizytacje kościelne z lat 1595, 1610 i 1619 informują, że „kościół pod wezwaniem św. Leonarda w Kleciu jest inkorporowany do parafii Brzostek”⁶⁸. Bardzo ciekawe natomiast informacje przekazały wizytacje z r. 1608 i 1758. W r. 1608 ks. Januszowski, dobry znawca prawa kościelnego, nie omieszkał zaznaczyć w czasie wizytacji, że „do parafii filialnej w Kleciu należą wsie: Klecie, Januszkowice, Błażkowa i Bukowa”⁶⁹. Relacja ta nasuwa przypuszczenie, że prawdopodobnie z chwilą kasaty parafii przyznano nadal kościołowi pewne prawa parafialne nad dawnym okręgiem parafii. Zdaje się to popierać informacja z r. 1758, która mówi, że „w kościele filialnym św. Leonarda w Kleciu Służba Bo-

⁶⁰ LBenef. II, s. 270 *villa habens in se parochialem ecclesiam S. Martino dicatam*, podobnie LBenef. t. III, s. 198. Rejestry pob. 1581 (A. Pawiński, op. cit., t. III, s. 110) i *Visit. 1596* (AKMK nr 7) k. 102 zaliczają wieś do par. Gromnik.

⁶¹ LBenef. t. II, s. 269 n.

⁶² LBenef. t. II, s. 246 n. *Klyeczce autem est villa et filia ecclesiae de Brzostek, S. Leonardo confessori dicata... olim famosa, nunc jam in oblivionem data, ad quam, dum fieret concursus hominum ex Polonia, Hungaria, Russia, Lithuania propter prodigia, quae ad invocationem S. Leonardi in valetudinariis patrabantur.*

⁶³ Ibid., s. 263.

⁶⁴ KDT nr 97 (fals.).

⁶⁵ LBenef. t. II, s. 246 n.

⁶⁶ KDT nr 145, s. 229.

⁶⁷ Zob. przyp. 62.

⁶⁸ AKMK nr 2 *Acta visit. 1595*, k. 16 n.; nr 29 *Visitatio 1610*, k. 38' n.; nr 37 *Visitatio 1618/19*, k. 307 n.

⁶⁹ AKMK nr 26 *Visitatio 1608*, s. 238.

za odbywa się podobnie jak w kościele macierzystym..., udziela się tu Sakramentów św. i grzebie zmarłych". Wikariusz, zależny od proboszcza w Brzostku rezyduje na miejscu⁷⁰. W takim kontekście zrozumiały jest fakt, że skoro w r. 1657 w czasie napadu Węgrów kościół w Kleciu został spalony, wówczas odbudowano go z powrotem, a konsekracji dokonał biskup sufragan krakowski, Mikołaj Oborski⁷¹. Całkowity zanik parafii filialnej przypada na drugą połowę XVIII w. W r. 1793 wizytator świadczy, że „Kościół w Kleciu zrujnowany rozpada się całkowicie z powodu starości”⁷². Prawdopodobnie już od wielu lat nie odprawiano w nim Służby Bożej. Potwierdza to bulla erekcyjna diecezji tarnowskiej z 13 III 1786 r. Chociaż wymieniono w niej wszystkie parafie i filie na terenie nowo zorganizowanej diecezji, nie wspomniano już Klecia⁷³.

Jedną z dwóch parafii zniesionych w dobrach cystersów z Koprzywnicy jest Kobyle k/Frysztaku. Parafia ta, fundacji królewskiej z drugiej połowy XIV w. i równocześnie osada posiadająca prawa miejskie od 1366 r.⁷⁴, dostała się tytułem wymiany za Jasło w obręb posiadłości klasztornych w r. 1374⁷⁵. Odtąd dalsze istnienie miasta, jak i odrębnej parafii było mocno zagrożone, ponieważ w tym samym kompleksie gospodarczym cystersów istniała już parafia i miasto Frysztak, założone przez konwent koprzywnicki jeszcze w XIII w.⁷⁶ Po raz ostatni wymieniają parafię dokumenty z 1375 r.⁷⁷ W dalszych latach nie pozostało żadnego śladu z kościoła, parafii i miasta — wszystko zostało wchłonięte przez Frysztak. W XV w. Długosz nie wie nic o istniejącym tu dawniej mieście i parafii, a wieś zalicza do okręgu parafialnego we Frysztaku⁷⁸.

Dalszą parafią zniesioną w dobrach cystersów koprzywnickich, to Kozłów k/Dobrzechowa. Parafię ufundował tu w r. 1452 miejscowy właściciel Piotr z Kozłowa i w tymże roku erygował ją kard. Zbig-

⁷⁰ ADP (Archiwum Diecezjalne w Przemyślu) nr 328 *Visit. 1758*, s. 9 *Haec ecclesia est filialis ecclesiae Brzostkoviensis, in qua similiter devotiones peraguntur, sicut in ejus matrice, Sacramenta administrantur, corpora defunctorum sepeliuntur.*

⁷¹ *Ibid.*, s. 9; Bibl. Ossol. rkps nr 2223/II i III *Akta i przywileje miasta Brzostek*, t. I (XVII—XVIII), s. 5.

⁷² ADP nr 348 *Elenchus ecclesiarum decanatus Strzyżoviensis 1793*, k. 5.

⁷³ B. Kumor, *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej*, Lublin 1958, s. 118.

⁷⁴ KDMP t. III, nr 606 (1352); nr 789 (1366); por. St. Piekarczyk, *Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w.*, Warszawa 1955, s. 238.

⁷⁵ LBenef. t. III, s. 382, 391.

⁷⁶ KDMP t. I, nr 93 (1277); III, nr 867, 869; por. J. Krzyżanowski, *Polityka miejska Bolesława Wstydliwego*. W.: *Studia historyczne ku czci Stan. Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 389 n.

⁷⁷ KDMP t. III, nr 869; por. H. F. Schmid, op. cit., s. 535.

⁷⁸ LBenef. t. III, s. 282, 391.

niew Oleśnicki⁷⁹, przydzielając doń trzy wsie z parafii Dobrzechów (własność i patronat cystersów z Koprzywnicy)⁸⁰. Późniejsza likwidacja parafii nie mogła nastąpić z przyczyn ekonomicznych, uposażenie jej bowiem było bogate i obejmowało 2 łany ziemi⁸¹ wraz z licznymi świadczeniami w naturaliach w postaci annony, mesznego i dziecięcin. Fundowane w XIV i XV w. kościoły parafialne w południowej części diecezji krakowskiej były dotowane bardzo często jednym łanem ziemi, a rzadziej 2 łanami, a tylko wyjątkowo 3 lub 4 łanami⁸². W r. 1536 cała parafia prawdopodobnie wraz z patronatem znajdowała się już w rękach opactwa koprzywnickiego, do którego należała cała parafia Dobrzechów wraz z patronatem⁸³. To też zadecydowało o upadku i kasacie parafii. Ponieważ 2 VIII 1548 r. opactwo nadało wieś Kozłów tytułem wdzięczności na dożywocie niejakiemu Janowi Bączalskiemu⁸⁴, a ten żył i użytkował wieś jeszcze w r. 1581⁸⁵, dlatego likwidacja parafii nastąpiła po śmierci Bączalskiego (po r. 1581). Do r. 1581 okręg parafialny był już zacieśniony do jednej wioski (Kozłów), dwie zaś pozostałe należały w r. 1581 do parafii Dobrzechów⁸⁶. Wizytacja z r. 1595 informuje, że „parafia od 20 lat nie posiada własnego duszpasterza, wiernym zaś administruje Sakramenty św. pleban z Dobrzechowa, lub Łączek”⁸⁷. Nie wymienia parafii wizytacja z r. 1602. Wprawdzie synody diecezjalne z r. 1621 i 1711 oraz Starowolski umieszczają parafię „Kozłów” na liście dekanatu ropczyckiego⁸⁸, ale jest to prosta pomyłka kopisty, sporządzającego *Ordo et numerus ecclesiarum dioecesis Cracoviensis* na podstawie dawnego wykazu.

Podobny wypadek miał miejsce w dobrach biskupstwa krakowskiego nad Uszwicą, gdzie od 1350 r. istniała parafia w Łoniowej, no-

⁷⁹ ADP nr 576 fasc. Dobrzechów, k. 75 n. (Kopia dokum. fundacyjnego parafii).

⁸⁰ I Benef. t. II, s. 263 n.

⁸¹ Zob. przyp. 79 *eidem ecclesiae novae pro dote ejus rectori, qui pro tempore fuerit duos laneos agrorum, unum in Kozłow., alterum in Odnoğa villa mea.*

⁸² H. F. Schmid, op. cit., s. 535, 733 nn.; por. B. Kumor, *Afiliacja*, s. 280 n.

⁸³ A. Pawiński, op. cit., t. IV, s. 521. W każdym bądź razie patronat nad parafią należy do opactwa jeszcze w r. 1565, zob. AKMK nr 1 *Liber visit.* 1965, s. 401.

⁸⁴ MRPS (*Matricularum Regni Poloniae summaria*. Cont. J. Płocha, St. Rybarski, S. Sułkowska. Moderante J. Sawicki, Warszawa 1961) p. 5, vol. II, (1548—1572), nr 4555 s. 3.

⁸⁵ A. Pawiński, op. cit., t. III, s. 246.

⁸⁶ Zob. przyp. 79, 85.

⁸⁷ AKMK nr 2 *Acta visit.* 1595, k. 20.

⁸⁸ *Reformationes generales ad clerum et populum dioec. Cracoviensis.* ab M. Szyszkowski ep. Crac. in synodo dioecesana sancitae 10 II 1621, Cracoviae 1621, s. 33; *Synodus dioecesana* 1711, s. 13; S. Starowolski, *Vitae antistitum Cracoviensium*, Cracoviae 1655, k. D4 — wszystkie przekazy podają parafię pod nr 11.

towana systematycznie przez źródła XIV w.⁸⁹ W XV w. w granicach tych samych posiadłości biskupich istnieją m. in. dwie parafie w Łoniowej i Porąbce⁹⁰. Ten sam jednakże Długosz w jednym wypadku podaje jakoby Łoniowa należała do parafii w Porąbce⁹¹. Jest to jednakże najprawdopodobniej pomyłka Historyka. 4 księgi retaksacyjne z lat 1513, 1527, 1529 i 1539 wymieniają obydwie parafie w Łoniowej w granicach dekanatu wojnickiego i w Porąbce *alias* Doły w dekanacie lipnickim⁹². Następne przekazy z lat 1561 i 1577 wymieniają tylko parafię w Porąbce⁹³. Inkorporacja zatem parafii do Porąbki nastąpiła w latach 1539—1561⁹⁴. Tak Łoniowa, jak i Porąbka należały do posiadłości biskupów krakowskich⁹⁵, łącznie z patronatem nad miejscowymi kościołami parafialnymi. Odnośnie do Porąbki informuje o tym Długosz⁹⁶, co zaś dotyczy Łoniowej, to można to przyjąć w oparciu o stosunki własnościowe. Rejestry poborowe z r. 1581 i wizytacja kard. Radziwiłła z r. 1596 zaliczają Łoniową do parafii w Porąbce⁹⁷. W ślad za kasatą parafii zanikły również wszelkie ślady po miejscowym kościele parafialnym.

Reasumując proces znoszenia parafii w dobrach kościelnych, należy stwierdzić, że na 18 zniesionych parafii przez własność ziemską, 9 z nich przypada na posiadłości kościelne. Wśród zasadniczych przyczyn tego zjawiska, oprócz dążności wielkiej własności do centralizacji w kierowaniu posiadłościami ziemskimi tak pod względem ekonomicznym, jak i kościelnym, należy wymienić również i tę, że znoszenie parafii miało na celu również odciążenie świadczeń patrona na rzecz parafii. Uposażenie bowiem znoszonych parafii wcielano do beneficjum tego okręgu parafialnego, do którego przyłączano znoszoną parafię. Takich przykładów dostarczają dokumenty zniesionych parafii w Moszczenicy, Kamionce Małej i Kleci.

Nieco mniejszy udział w całkowitej likwidacji parafii odegrała prywatna własność szlachecka. Całkowite znoszenie parafii przez własność szlachecką zbiega się paralelnie ze wzrostem folwarków i tendencji, nurtujących w ramach tejże własności i zmierzających

⁸⁹ MPV t. I, s. 388, 395, 411; por. T. Landenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930, s. 67.

⁹⁰ LBenef. t. II, s. 272, 266.

⁹¹ Tamże.

⁹² AKapMK LR 1513, k. 20'; LR 1527, k. 43; LR 1529, s. 137; LR 1539, k. 20' (Łoniowa); LR 1513, k. 20; LR 1527, k. 41; LR 1529, s. 212; LR 1539, k. 20' (Porąbka).

⁹³ AKapMK LR 1561, k. 32'; LR 1577, k. 35'.

⁹⁴ B. Kumor, *Przenoszenie praw parafialnych w Małopolsce Południowej w okresie średniowiecza*, „Polonia Sacra”, X (1958) nr 2, s. 278 informuje o translacji parafii.

⁹⁵ St. Inglot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w XV w.*, Lwów 1925, s. 31.

⁹⁶ LBenef. t. II, s. 266.

⁹⁷ A. Pawiński, op. cit., t. III, s. 147; AKMK nr 7 *Acta visit. 1596*, k. 96—97'.

do powiększania i zaokrąglania dóbr ziemskich. Zjawisko to występuje w XVI i XVII w.

Parafia w Łączkach, fundacji rycerskiej z przełomu XIV/XV w., została zniesiona 8 VII 1595 r. przez kard. Jerzego Radziwiłła na prośbę Andrzeja Sapiehy, wojewody mińskiego, i wcielona do sąsiedniej parafii w Łąkach Wielkich ze względu na szczupłe uposażenie tej pierwszej. W rzeczywistości podobnie jak w poprzednich wypadkach, tak i tym razem głównym powodem całkowitego zniesienia parafii było ujęcie w drugiej połowie XVI w. w rękach Sapiechów praw własnościowych i patronackich w obydwu parafiach⁹⁸. Po r. 1619 dekret kardynała wszedł w życie. Ze względu na dobry stan kościoła w Łączkach odbywała się tu prawdopodobnie od czasu do czasu Służba Boża. Wizytacje bowiem z lat 1619 i 1722 wymieniają świątynie, ale zaznaczają, że należy ona do parafii w Łąkach⁹⁹. Dekret zresztą kard. Radziwiłła zastrzegając wyraźnie, że „rektor kościoła w Łąkach... jest zobowiązany do utrzymywania stałego wikariusza przy kościele w Łączkach”¹⁰⁰. Przed r. 1722 wybudowano w Łączkach nowy, obszerny kościół murowany i ten wyniósł bp Fr. Potkański do godności prepozytury (9 XI 1772)¹⁰¹, podczas gdy kościół w Łąkach był drewniany i bardzo szczupły¹⁰². To się też stało przyczyną odwrotnego procesu, że w latach 1793/97 w ramach józefińskiej regulacji parafii reaktywowano parafię w Łączkach, a wcielono do niej parafię Łąki Wielkie¹⁰³. Na początku XIX w. ślad po parafii Łąki Wielkie całkowicie zagał.

Nieco inne były powody zniesienia parafii w Olchawie k/Bochni. Była to funkcja cysterska (Wąchock) sprzed 1346 r.¹⁰⁴ Tak w drugiej połowie XV w., jak i w pierwszej połowie XVI wieś należy tytułem własności do opactwa¹⁰⁵; po r. 1544 a przed 1556 przeszła w ręce Lubomirskich z Wiśnicza¹⁰⁶, którzy 8 VI 1616 r. uzyskali zgodę Zygmunta III Wazy na lokację miasta Nowego Wiśnicza w po-

⁹⁸ A. Pawiński, op. cit., t. III, s. 249 n.; AKMK nr 2 *Acta visit.* 1595, k. 71' nn.

⁹⁹ AKMK nr 11 *Visitatio* 1722, s. 69.

¹⁰⁰ AKMK AEp. (*Acta episcopalia dioecesis Cracoviensis*), vol. 32 (1592—1596), k. 494 .. *ita tamen, ut rector pro tempore existens et ad unam ipsam residens, in altera earundem vicarium diligentem et idoneum, per quem ecclesia illius debite supportentur onera consueta, loveat et habeat.*

¹⁰¹ AKMK AOffic., vol. 201 (1771—1773), s. 531—548 (Informuje o tym dokum. z dnia 9 XI 1772).

¹⁰² AKMK nr 11 *Visitatio* 1722, s. 69.

¹⁰³ ADP nr 338 *Elenchus ecclesiarum decanatus Strzyżoviensis* a. D. 1793, k. 41—42; nr 350 *Księga wizytacji dok. strzyżowskiego*, s. 8—9.

¹⁰⁴ MPV t. II, s. 191 passim; T. Gromnicki, op. cit., s. 362 n.

¹⁰⁵ L. Benef., t. II, s. 237; III, s. 405 n.; A Sang. (Archiwum XX Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wyd. E. L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak, Lwów 1887 nn.) t. V, nr 328 s. 358—363 (24 VII 1544 wieś należy jeszcze do opactwa wąchockiego).

¹⁰⁶ AKMK nr 7 *Acta visit.* 1596, k. 209 (należy do Kmity).

bliskim sąsiedztwie Olchawy¹⁰⁷, co nastąpiło przed 1620 r. W nowo lokowanym mieście założono parafię, którą następnie 6 V 1620 bp Marcin Szyszkowski wyniósł do godności prepozytury¹⁰⁸. Przejście Olchawy na własność Lubomirskich i fundacja nowej parafii w Wiśniczu stały się zasadniczo przyczynami kasaty parafii, na czym ciążyły również w pewnej mierze i stosunki demograficzne. Już wizytacja z r. 1596 zaznacza, że „parafia obejmuje tylko jedną wieś, zamieszkałą przez 18 kmieci”¹⁰⁹, a wizytacja z r. 1618 — „20 kmieci”¹¹⁰. Na te przyczyny powołuje się m. in. dekret biskupa Szyszkowskiego znoszący parafię z dnia 6 V 1620 r. „Ponieważ kościół parafialny w Olchawie — mówi dekret — wsi dziedzicznej Lubomirskich znajduje się blisko miasta Nowego Wiśnicza i posiada tylko bardzo szczupłą garstkę parafian..., a nadto uposażenie jego jest tak małe, że utrzymanie proboszcza jest bardzo trudne, dlatego — biskup — postanowił ją wcielić do parafii Nowy Wiśnicz, a pieczę duszpasterską nad dawną parafią Olchawa powierzyć prepozytowi i kolegium mansjonarzy w Nowym Wiśniczu”¹¹¹. Wprawdzie dekret biskupi zaznaczał, że „dawny kościół parafialny otrzymał prawa filii”, i jakby należało się spodziewać, odprawiano w nim tygodniową Służbę Bożą, ale nie trwało to długo. Wizytacja z r. 1748 stwierdza, że „kaplica w Olchawie, posiadająca niegdyś prawa parafialne jest wprawdzie odbudowana..., ale wolno w niej odprawić Mszę św. tylko raz do roku na uroczystość św. Marcina”¹¹². Nie spełniała więc prawie żadnych funkcji kościoła filialnego, a przed r. 1786 zupełnie zanikła¹¹³.

Analogicznie do dwóch poprzednich przebiegał proces zniesienia parafii w Mytarzy k/Żmigrodu, fundowanej przed 1344 (fundacja kró-

¹⁰⁷ J. Czubek, *Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie*. Dodatek I, Kraków 1912, nr 203, s. 111.

¹⁰⁸ AKMK AEp. vol. 42 (1620—1623), k. 91—94; *Visit 1630 (Acta visit. exterioris secundae per. R. D. Joannem Foxium archidiaconum Cracoviensem facta. quatuor decanatum Wielicensis, Proszoviensis, Lipnicensis et Scalensis a. D. 1630)* 49'—51 (reg.); *Visit. 1748* (nr 33), s. 328 (reg.).

¹⁰⁹ AKMK nr 7 *Acta visit. 1596*. k. 209.

¹¹⁰ AKMK nr 40 *Visit. 1618*, k. 60'.

¹¹¹ AKMK AEp. vol. 42 (1620—1623), k. 94 *Pro cum ecclesiam parochialem in villa supradicti fundatoris haereditaria Olchawa nuncupata nimis vicinam ecclesiae Novi oppidi Wiśnicz parochianorumque exiguum numerus. adeo tenues huius parochiae proventus esse, ut parochus commode sustineri non possit. ideo eandem parochiali Novi oppidi Wiśnicz uniendam, incorporandam .. esse duximus .. eamque pro filia ecclesiae Novi oppidi Wiśnicz esse volumus decernendo, ut praepositus una cum mansjonariis, villanis villae Olchawa sacramenta administrent, curaue animarum penes eos sint.*

¹¹² AKMK nr 33 *Visit. 1748*, s. 330 *Capella, quae olim erat parochialis in Olchawa, nunc lignea, non valde pridem post collapsam veterem, erecta, facultas celebrandi tantum semel in anno pro festo S. Martini.*

¹¹³ B. Kumor, *Dzieje*, s. 121 nie wymienia jej bulla erekcyjna diecezji z r. 1786.

lewska)¹¹⁴. Ok. 1462 r. prawa własnościowe i prawdopodobnie patronackie przeszły z rąk królewskich do Stadnickich h. Drużyna, właścicieli i patronów parafii w Żmigrodzie Nowym¹¹⁵. W XV w. Długosz podaje dwie sprzeczne z sobą relacje o parafii; w jednej zalicza Mytarz do parafii w Żmigrodzie Nowym, podczas gdy w drugiej wymienia ją w liczbie parafii *sui iuris*¹¹⁶, podobnie jak księgi retaksacyjne z lat 1513 i 1527¹¹⁷. Dopiero Księga retaksacji z r. 1529 informuje, że „kościół w Mytarzy jest połączony z parafią w Żmigrodzie Nowym”¹¹⁸, a rejestry poborowe z 1581 r. i wizytacja z 1595 r. wymieniają wieś wraz z kościółkiem św. Wojciecha w obrębie parafii Żmigrod Nowy¹¹⁹.

Proces likwidacji parafii w Mytarzy miał nieco swoiste przyczyny. Mianowicie w r. 1511 bp krakowski Jan Konarski za zgodą patronów obydwu kościołów parafialnych Andrzeja Stadnickiego, oraz Jana i Czesława de Woyna wyniósł kościół plebanalny p. w. SS. Apostołów Piotra i Pawła w Żmigrodzie Nowym do godności prepozytury, przy której erygował kolegium mansjonarzy¹²⁰. Wówczas to najprawdopodobniej w celu powiększenia dochodów prepozytury dokonano inkorporacji parafii Mytarz do Nowego Żmigrodu. Księga bowiem retaksacji z r. 1529 informuje o inkorporacji parafii¹²¹. Prawdopodobnie ok. 1537 r. w związku z uposażeniem i dziesięcinami dawnej parafii Mytarz doszło do sporów, a może nawet były pewne usiłowania przywrócenia praw parafialnych kościołowi św. Wojciecha w Mytarzy. W dokumencie bowiem oficjała bieckiego, ks. Piotra Piotrowskiego z 2 VI 1586 r. wydanym w sprawie dziesięcin z Mytarzy dla kościoła w Żmigrodzie Nowym, powołano się na dokument z r. 1537, według którego „kościół św. Wojciecha w Mytarzy należy do kościoła parafialnego w Żmigrodzie Nowym na prawach filii”¹²². Wizytacja z r. 1608 podaje, że w Mytarzy odprawia się Służbę Bożą kilka razy do roku¹²³, ale jak informuje ks. Kazimierski jeszcze w r. 1595 „kaplica nie posiadała żadnego uposażenia i wyposażenia

¹¹⁴ MPV t. II, s. 194 passim; T. L adenberger, op. cit., s. 69.

¹¹⁵ W. Sarna, *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło 1908, s. 504.

¹¹⁶ LBenef. t. I, s. 496; II, s. 289.

¹¹⁷ LR 1513, k. 23'; LR 1527, k. 48'.

¹¹⁸ LR 1529, s. 394.

¹¹⁹ A. Pawiński, op. cit., t. III, s. 118; AKMK nr 2 *Acta visit. 1595*, k. 132.

¹²⁰ AKMK nr 30 *Visit. 1618*, k. 191 *Quae fundatio (praepositurae) est olim per Illustr. et Rev. episcopum Cracoviensem et nobiles Andream Stadnicki de Smigrod ac Joannis et Ceslai de Woyna et de eadem Smigrod haeredes, praefatarum ecclesiarum patronorum et collatorum per oblatam R. D. olim Joannem Konarski ep. Crac. data Cracoviae a. D. 1511.*

¹²¹ LR 1529, s. 394.

¹²² ADP nr 1970 *Liber documentorum ecclesiae parochialis Żmigrod Novae*, k. 20'—21.

¹²³ AKMK nr 26 *Vivisttio 1608*, s. 374.

w aparaty kościelne"¹²⁴. W drugiej połowie XVIII w. prawdopodobnie nie odprawiano w kościółku Służby Bożej, ponieważ ten w r. 1765 był w stanie całkowitej ruiny¹²⁵. Jest to też jedna z ostatnich wzmianek o dawnym kościele parafialnym; wizytacja bowiem z r. 1793 już go nie wymienia¹²⁶.

Nie są bliżej znane końcowe losy parafii w Dominikowicach k/Biecza, powstałej w XIV w.¹²⁷ W XV stuleciu wymienia ją jeszcze Długosz¹²⁸. Nie można też w żadnym wypadku przyjąć, że parafia jest identyczna z parafią w Kobylance, chociaż do niej została w późniejszym okresie przyłączona. Księgi bowiem retaksacji z lat 1513 i 1527 wymieniają obydwie parafie; Dominikowice w granicach dekanatu jasielskiego¹²⁹ i Kobylankę w dekanacie bieckim¹³⁰. W r. 1529 i 1539 te same księgi retaksacyjne wymieniają tylko parafię Kobylanka. Prawdopodobnie parafia w Dominikowicach już wówczas nie istniała. Można przypuszczać, że i w tym wypadku zaciążyła na likwidacji parafii własność szlachecka. Jeszcze w r. 1470 Dominikowice należą do prepozytury wiślickiej¹³¹. W późniejszym okresie brak zupełny wzmianek o wsi, dopiero rejestry poborowe z r. 1680 wymieniają wieś w granicach parafii Kobylanka, gdzie cały okręg parafialny z tytułu własności należy do Wielopolskich¹³².

W połowie XVI w. miały miejsce zabiegi prymasa i równocześnie biskupa krakowskiego Piotra Gamrata około wcielenia parafii Skalnik do parafii Samokłęski. Te ostatnie były własnością Gamratów h. Sulima, a patronat parafii należał do kapituły św. Floriana w Krakowie, podczas gdy Skalnik prawem własności należał do Stadnickich h. Drużyna, ale patronat był w rękach królewskich. Prymas uzyskał w tym celu nawet zgodę kapituły św. Floriana i króla¹³³, ale projekt upadł,

¹²⁴ AKMK nr 2 *Acta visit.* 1595, k. 117' *Est etiam capella extra civitatem tit. S. Adalberti, consecrata, unum habet altare, verum nullam habet dotem et apparatus.*

¹²⁵ ADP nr 1790 *Liber documentorum*, k. 23.

¹²⁶ ADP nr 351 *Prothocollon visitationis generalis episcopalis dioecesis Tarnoviensis in decanatu Zmigrodensi ..a. D. 1793 expeditae.* s. 6.

¹²⁷ MPV t. I, 135 passim; II, s. 335 passim; por. T. Ladenberger, *op. cit.*, s. 69 przyp. 1.

¹²⁸ LBenef. t. II, s. 284.

¹²⁹ LR 1513, k. 24'; LR 1527, k. 51.

¹³⁰ LR 1513, k. 27'; LR 1527, k. 59.

¹³¹ J. Krzepela, *Księga rozszedlenia rodów ziemiańskich w dobie Jagiellońskiej. Cz. I. Małopolska*, Kraków 1915, s. 258.

¹³² Rejestr poborowy wojew. krakowskiego z r. 1680. Oprac. E. Trzyna, St. Zyga. Red. St. Inglot, Wrocław 1959, s. 286. Prawdopodobnie rej. pob. z 1581 i 1629 wymieniają wieś jako „Kobylanka Wyżnia”, lub „Niżna” — również jako własność Wielopolskich, zob. A. Pawiński, *op. cit.*, t. III, s. 114; Rejestr poborowy wojew. krakowskiego z r. 1629. Oprac. W. Domicz, J. Kolasa, E. Trzyna, St. Zyga. red. St. Inglot, Wrocław 1956, s. 261.

¹³³ C. Kaczmarczyk, *Catalogus diplomatum pergameneorum Uni-*

ponieważ niebawem sam prymas umarł. 11 V 1541 abp Gamrat wydał dekret, mocą którego „znosząc tytuł parafii w Skalniku, patronatu królewskiego, wraz z jej uposażeniem i prawami parafialnymi wcielił na zawsze do parafii Sowokłęski”. Jako przyczyny kasaty parafii podaje dekret, że „obydwa kościoły parafialne w Sowokłęskach i Skalniku są tak szczupłe i ubogie w uposażenie, że ich rektorzy w żadnym wypadku nie mogą się utrzymać”¹³⁴. Mimo wydania dekretu projekt likwidacji parafii w Skalniku nie został zrealizowany¹³⁵. W latach 1565—1619 wszystkie wizytacje i rejestry poborowe z lat 1629 i 1680 potwierdzają, że Skalnik posiadał prawa parafii *sui iuris*¹³⁶. Kasata parafii nastąpiła w połowie XVIII w. Wizytacja z r. 1793 zalicza Skalnik do parafii Samokłęski, ale wspomina o istnieniu tamże kościoła filialnego p. w. św. Klemensa¹³⁷. Całkowity kres filii położyła józefińska regulacja parafii po r. 1783, kiedy to Skalnik wyłączono z parafii Samokłęski i wcielono do parafii Żmigród Nowy¹³⁸.

Ostatniego przykładu likwidacji parafii wiejskiej *sui iuris* przez wielką własność szlachecką dostarcza Konieczkowa. 16 VI 1460 r. Marcysjusz, Mikołaj, Jan i Stanisław Machowscy, rodzeni bracia i dziedzice Machowa, wybudowali i uposażyli (2 łany ziemi) nową świątynię w Konieczkowej¹³⁹, którą 14 VII 1464 r. Jan Gruszczyński, biskup krakowski, obdarzył prawami parafialnymi, przydzielając jej wsi: Konieczkową, Jawornik i Nową Wolę z parafii Lutcza, Połomia i Czudec¹⁴⁰. Pierwszym etapem, zmierzającym do kasaty parafii była translacja praw parafialnych z Konieczkowej do Niebylcza, gdzie jeszcze na początku XVI w. lokowano nowe miasto, przydzielone następnie do parafii w Konieczkowej¹⁴¹. W r. 1650 Janusz Romer, miejscowy posiadacz, wybudował i udotował (14 II 1650) nowy kościół w Niebylcu, a biskup Wojciech Lipnicki, sufragan i oficjał generalny kra-

versitatis Jagiellonicae Cracoviensis, Kraków 1953, nr 477, 240 (Dokum. z 11 V 1541).

¹³⁴ AKapMK *Libri Archivii ecclesiae cathedralis Cracov.*, vol. VIII, s. 74—79 (Kopia); *Liber 7-us privilegiorum diversorum ecclesiae cathedralis Cracov.*, k. 4'—6' (Kopia); C. K a c z m a r c z y k, *Catalogus*, nr 477 s. 240 (reg.).

¹³⁵ J. K o r y t k o w s k i, *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, t. III, s. 91.

¹³⁶ AKMK nr 1 *Liber visit. 1565*, s. 379; nr 2 *Acta visit. 1595*, k. 135; nr 21 *Acta visit. 1602*, s. 68; nr 26 *Visitatio 1608*, s. 374 nn.; nr 39 *Visitatio 1618*, k. 188—189; *Rejestr poborowy 1629*, s. 267; *Rejestr poborowy 1680*, s. 292.

¹³⁷ ADP nr 351 *Prothocollon*, s. 5 n.

¹³⁸ W. S a r n a, op. cit., s. 509 n.

¹³⁹ AKMK A Offic. vol. 184 (1751), s. 327—328 (Kopia) ...*ecclesiam de novo in honorem Dei Omnipotentis, BMV et S. Mariae Magdalenae, nec non S. Stanislai de bonis nostris in villa nostra Konieczkowa erexerimus, fundavimus et plantavimus*; ADP nr 1301 *Jura ecclesiarum Niebylec et Konieczkowa* (z XVIII w.), s. 21—22 (Kopia); ADP nr 1302 fasc. Niebylec (Kopia).

¹⁴⁰ AKMK A Offic. vol. 184 (1751), s. 326—329; ADP nr 1301 *Jura ecclesiarum*, s. 24—29 (Kopia); ADP nr 1302 fasc. Niebylec, k. 129—134 (Kopia).

¹⁴¹ B. K u m o r, *Przenoszenie*, s. 277.

kowski wyniósł 14 VII 1650 r. do godności kościoła parafialnego¹⁴². Dokument biskupa Lipnickiego zaznacza wprawdzie, że zasadniczym powodem budowy nowego kościoła i erekcji nowej parafii była uciążliwa droga mieszkańców Niebylca, udających się do Konieczkowej, a zwłaszcza wylew rzeki, dzielącej Niebylec od Konieczkowej¹⁴³, niemniej, jak to wykazano na innym miejscu, i w tym wypadku kasata parafii nastąpiła w rezultacie centralistycznych dążeń własności ziemskiej¹⁴⁴. Początkowo nie doszło do całkowitej likwidacji parafii. Dekret biskupa Lipnickiego zdecydował wprawdzie o inkorporacji parafii, ale równocześnie ustanawiał przy dawnym kościele parafialnym wikarię wieczystą¹⁴⁵. Co więcej, dokument biskupi zastrzegł, by na przyszłość przy dawnym kościele parafialnym w Konieczkowej rezydował uposażony wikariusz wieczysty i w tym celu dokonał podziału okręgu parafialnego, przydzielając do nowej parafii w Niebylcu miasto wraz ze wsiami Jawornik i Nałówka, zaś przy dawnej parafii pozostawił Konieczkową i Gwoźnicę¹⁴⁶. Wydaje się przeto, że biskup zrobił wszystko celem zachowania ośrodka duszpasterskiego w Konieczkowej przed jego całkowitą kasatą. Tymczasem w wypadku Konieczkowej stało się inaczej. Zbyt małe pod względem terytorialnym były obydwie parafie (4 wsie i 1 miasto), by mogły się utrzymać w granicach jednej własności ziemskiej, chociaż pod względem demograficznym ludność parafii była dość liczna. Tak np. w r. 1721 przystąpiło do Sakramentów wielkanocnych 1200 osób, zaś w r. 1786 — 2 734¹⁴⁷. Kiedy 23 IX 1786 r. w czasie wizyty dziekańskiej miejscowy proboszcz zdawał na piśmie szczegółowe sprawozdanie z parafii Niebylec, już nie wymienił kościoła filialnego w Konieczkowej, ponieważ ten już nie istniał¹⁴⁸.

¹⁴² AKMK A Offic. vol. 184, s. 311—326; ADP nr 1301 *Jura ecclesiarum*, s. 1—7; nr 1302 fasc. Niebylec, k. 1—40, 101—128 (Kopie).

¹⁴³ AKMK A Offic. vol. 184, s. 311 n. *propter inundationem fluvii inter oppidum Niebylec et dictam Konieczkowa villam ac ecclesiam ibidem pro tunc existentem decurrentis, saepius in accessu ad dictam... salutem procurandam.*

¹⁴⁴ B. K u m o r, *Przenoszenie*, s. 277.

¹⁴⁵ A Offic., vol. 184, s. 312 n. *...et ne dicta ecclesia ejusdemque parochiani suis debitis destituantur obsequiis circa illam perpetuam vicariam statui et decerni, eidem de proventibus dictae Konieczkoviensis ecclesiae certam portionem ac provisionem ... assignamus.*

¹⁴⁶ Tamże, *...oppidum Niebylec et villas iure parochiae a praefata Konieczkoviensi ecclesia infrascriptas ... oppidum Niebylec et incolas villarum Jawornik, Małowka dismembramus et praefatae matri ecclesiae adscribimus..., reliquas vero villas ... in jure parochiae Konieczkoviensis, videlicet Konieczkowa et Gwoźnica relinquimus, et eosdem, quo ad jus parochiale in eodem, ut antea statu, debere permanere, decernimus.*

¹⁴⁷ AKMK nr 11 *Visitatio 1722*, k. 184; ADP nr 1301 *Jura ecclesiarum*, s. 40.

¹⁴⁸ ADP nr 1301 *Jura ecclesiarum*, s. 39—41 (*Status ecclesiae parochialis simulque beneficii in oppido Niebylec sub tempus visitationis decanalıs 23 IX 1786 compilatus*).

Nieco odmienny proces historyczny notują źródła odnośnie do kasaty parafii miejskich w Nowym Sączu i Tarnowie. Pierwszym etapem ich kasaty było utworzenie wikarii wieczystych. Tak np. pochodząca z XII w. parafia św. Wojciecha w Nowym Sączu¹⁴⁹ została jeszcze w r. 1448 nazwana kościołem „macierzystym”¹⁵⁰, ale niedługo wytrzymała ona konkurencję nowo erygowanej kolegiaty; prawdopodobnie jeszcze w XV w. przestała istnieć i została przyłączona do parafii kolegiackiej, co było tym łatwiejsze, że patronat nad obydwoma parafiami spoczywał w rękach biskupów krakowskich¹⁵¹. Stało się to prawdopodobnie w związku ze zniszczeniem i przebudową kościoła św. Wojciecha k. 1466 r.¹⁵² Dokument z 13 IX 1535 r. zaświadcza, że dawne uposażenie parafii należy do kolegium wikariuszy przy kolegiacie¹⁵³. Niemniej jeszcze w latach 1597, 1608 i 1725 Służbę Bożą w kościółku odprawiali kilka razy w roku wikariusze z kolegiaty św. Małgorzaty, ale już w r. 1597 zaznaczono, że aparaty kościelne potrzebne do Służby Bożej przynosi się z kolegiaty¹⁵⁴. Po r. 1760 kościółek zanika zupełnie.

Inaczej w procesie dziejowym przedstawiają się dzieje zniesienia dwóch parafii miejskich w Tarnowie: Najśw. Maryi Panny „na Burku” i św. Marcina w Zawadzie. Obydwie parafie zostały zniesione w r. 1400 przez biskupa krakowskiego Piotra Wysza, a z uposażenia ich utworzono podstawy prawne dla dwóch prebend w kolegiacie tarnowskiej, kanonii gremialnej (Najśw. MP na Burku) i prałatury kantorii (św. Marcin)¹⁵⁵. Wprowadzie w miejsce obydwu dawnych parafii erygowano wikarie wieczyste, obsługiwane przez kolegium wikariuszy kolegiackich¹⁵⁶, ale bliskość kolegiaty zaciążyła negatywnie na ich dalszym istnieniu. Kard. Radziwiłł w r. 1597 i biskup K. Szaniawski w r. 1725 informują o istnieniu obydwu kościołów¹⁵⁷, a wizy-

¹⁴⁹ B. Kumor, *Powstanie*, s. 519.

¹⁵⁰ L Benef. t. I, s. 571, 573.

¹⁵¹ KDKK t. I, nr 111; por. J. Fiałkowski, *Nowosądecka kolegiata*. Cz. I: *Dzieje kapituły mniejszej (1448—1791)*, Warszawa 1958, s. 23.

¹⁵² AKMK nr 5 *Visitatio Ecclesiae Collegiatae Sandecensis a. D. 1608*, s. 177 n.

¹⁵³ J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*, Lwów 1902, t. III, s. 190—195.

¹⁵⁴ AKMK nr 9 *Visitatio ecclesiae Collegiatae Sandecensis aliisque in eadem civitate consistentium a. D. 1597*, k. 170; nr 5 *Visit. 1608*, s. 180; AKapMK *Różne wizytacje. Ecclesiae colleg. Neosandecensis simulque parochialis visitatio 1725*, s. 14.

¹⁵⁵ L Benef. t. I, s. 604 *Petrus Wysch Cracoviensis episcopus ... in oppido Tarnow ex tribus ecclesiis parochialibus a. D. 1400 collegiatam creat*.

¹⁵⁶ A Sang. t. II, nr 80 s. 94—97 *...ipsis quoque vicariis singulis diebus dominicis et aliis celebribus summo mane in capella S. Martini ... cum exhortatione et festorum indictione ... perpetuo legere (Missam) teneantur*; por. L Benef. t. I, s. 611; F. Herzig, *Katedra niegdyś kolegiata w Tarnowie*, Tarnów 1900, s. 20.

¹⁵⁷ AKMK nr 9 *Visitatio ecclesiae collegiatae Tarnoviensis a. D. 1597*,

tator z r. 1665 podaje odnośnie do kościółka św. Marcina, że „nie posiada cyborium (tabernakulum), ponieważ wierni przyjmują Sakramenty św. w kolegiacie, podobnie nie ma chrzcielniczy”. Zauważa jednak, że „Mszę św. wraz z kazaniem w każdą niedzielę odprawiają wikariusze z kolegiaty zgodnie z zarządzeniem biskupa Tomasza Strzępińskiego z r. 1458”¹⁵⁸. O kościele NMP „na Burku” mówi wizytator tylko, że „pieczę nad nimi sprawuje kanonik kolegiaty”¹⁵⁹. Nie można natomiast bliżej skonstatować na podstawie źródeł, kiedy zaprzestano odprawiania niedzielnej Mszy św. w obydwu kościołach. Prawdopodobnie stało się to dopiero po kasacie kolegiaty w Tarnowie (1786).

Podając w streszczeniu proces całkowitego znoszenia parafii *sui iuris*, można ustalić kościcowe formy tego zjawiska. Typowym wstępem procesu było przejście praw własnościowych przez wielką własność ziemską, początkowo wsi z kościołem parafialnym, a z czasem i całego okręgu parafialnego. Następny etap sięgał po prawa patronatu i prezenty w parafii. Niejednokrotnie następowało to równocześnie przy nabywaniu praw własnościowych (Mytarz). Z chwilą skupienia w jednym ręku praw własnościowych i patronackich znoszona parafia była niejednokrotnie zamieniana na wikarię wieczystą, lub też administrowana przez pewien czas przez plebana tej parafii, do której w przyszłości miała być przyłączona (Kozłów, Klecie, Olchawa, Konieczkowa). Przedostatnim, ale najważniejszym ogniwem znoszenia było właściwe wcielenie parafii i jej uposażenia do sąsiedniego okręgu parafialnego z nałożeniem obowiązku miejscowemu plebanowi sprawowania Służby Bożej w ściśle określonych dniach w dawnym kościółku parafialnym (Moszczenica, Tarnów, Łączki). Ostatnim wreszcie aktem zacierającym wszelki ślad po dawnej parafii było zaniechanie pełnienia Służby Bożej w dawnej świątyni parafialnej (Kamionka Mała, Moszczenica, Konieczkowa, Tarnów), a ze strony wielkiej własności — zniesienie i prawdopodobnie rozebranie dawnej świątyni parafialnej (Kozłów, Łoniowa, Olchawa, Konieczkowa, Dominikowice). Oczywiście, że chodzi tu o klasyczną formę powyższego procesu; od tej bowiem zasady zdarzały się różne odstępstwa i przeskoki, lub łączenie w jednym akcie prawnym kilku etapów. Warto jeszcze podkreślić, że nie ma żadnej różnicy w procesie znoszenia parafii przez własność szlachecką czy kościelną.

2. Inkorporacje parafii do kolegiat, prepozytur i parafii; wikarie wieczyste.

Inną formą znoszenia parafii było tworzenie tzw. wikarii wieczystych bardzo często w związku z ustanawianiem nowych prebend

k. 306, 308; AKapMK *Różne wizytacje. Ecclesia collegiata et parochialis Tarnoviensis visitata a. D. 1725*, s. 67.

¹⁵⁸ AKMK nr 47 *Visitatio 1655*, s. 559.

¹⁵⁹ *Ibid.* s. 563.

przy kolegiatach czy prepozyturach. Znane są również wypadki tworzenia wikarii wieczystych w rezultacie tendencji centralistycznych wielkiej własności ziemskiej.

Inkorporacje rozważane ze strony prawnej były nie tylko przeniesieniem praw parafialnych do innego kościoła, znajdującego się poza okręgiem znoszonej parafii przy równoczesnym wcielaniu dotychczasowego uposażenia parafii do kapituły, prepozytury czy innego kościoła parafialnego, ale z reguły pociągały za sobą i przeniesienie obowiązków *cura animarum* na inną instytucję, a nawet w niektórych wypadkach i do innej miejscowości. Problem ten różni się zasadniczo od poprzedniego. Wszystkie poprzednio omówione wypadki kończyły się nie tylko likwidacją parafii, ale też i we wszystkich wypadkach całkowitym zaniechaniem Służby Bożej w dawnych kościołach parafialnych, a nawet w bardzo licznych wypadkach zanikiem świątyni parafialnej. Odnośnie zaś do wikarii wieczystych kasowano wprawdzie parafię *sui iuris*, ale rezydujący przy dawnej świątyni parafialnej wikariusz wieczysty pełnił prawie normalną *cura animarum* przez cały omawiany okres (do r.1782). Odnośnie do kościołów filialnych należy zaznaczyć, że Służba Boża odbywała się w nich nieregularnie, a to z tego względu, że tylko w bardzo wyjątkowych przypadkach rezydował przy nich kapłan, a z reguły obsługa duszpasterska była *ex currendo*. W okresie porozbiorowym wikarie wieczyste prawie wszystkie odzyskały dawne prawa parafialne.

Zagadnienie wikarii wieczystych sięga dalekiego średniowiecza. Na terenie Szwecji wikarie wieczyste przy katedrze w Lund znane są już ok. r. 1288¹. W diecezji kamieńskiej na Pomorzu inkorporacje parafii do kolegiat miały miejsce również w XIII w. Tak np. przy translacji kolegiaty z kościoła św. Piotra do kościoła NMP w Szczecinie w r. 1263 inkorporowano do niej dawną kaplicę św. Piotra, kaplicę św. Mikołaja, a nadto parafie Gardziec, Penkun, Tantow i Pniewo². Prawdopodobnie na początek XIII w. należy odnieść również podobne instytucje istniejące przy dawnym kościele kolegiackim św. Wita w Kruszwicy w diecezji wrocławskiej³. W diecezji wrocławskiej przy fundacji i erekcji kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu (11 I 1288) bp Tomasz I inkorporował do nowej kolegiaty na uposażenie prebend prałackich i kanonicznych beneficjum 5 parafii: Oleśnica, Domasław, Oława, Uraz i Niem-

¹ Ivar Nylander, *Das kirchliche Benefizialwesen Schwedens während des Mittelalters*, Lund 1953, s. 118 n.

² H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, Aufl. 2. Köln-Braunfeld 1957. Bd. I, s. 85.

³ K. Górski, *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, W: *Studia wczesnośredniowieczne*, Warszawa-Wrocław 1953, t. II. s. 44 n. Prawdopodobnie „odległe kaplice”, o których mówi Autor, zostały inkorporowane do uposażenia kolegiaty, stąd prebendariusze kolegiaty pełnili tam *curam animarum*.

cza⁴. Z terenu diecezji płockiej informacje o wikariach wieczystych na skutek inkorporacji do kolegiaty datują się na połowę XV w. 5 II 1449 r. bp płocki Paweł w akcie erekcyjnym kolegiaty w Pułtusku inkorporował do nowo erygowanej kolegiaty m. in. na uposażenie prebendy archidiacona parafię w Winnicy ze wszystkimi jej dochodami⁵, co następnie potwierdził pap. Marcin V bullą *In apostolicae dignitatis* z 30 IV 1449 r.⁶ W archidiecezji gnieźnieńskiej wypadki znoszenia parafii przez inkorporację były bardzo częste. Tak np. prymas Piotr Gamrat inkorporował do erygowanej 3 III 1544 r. kolegiaty w Wolborzu aż 4 parafie: Chorzęcin, Łaznów, Czarnocin i Nagorzyce za uprzednią zgodą (2 II t. r.) biskupa włocławskiego jako patrona wspomnianych parafii⁷. Przed 1795, jak informuje Korytkowski, zniesiono w ten sposób 41 parafii⁸. W sąsiedniej diecezji przemyskiej bp A. Nowodworski celem powiększenia dochodów kolegiaty p. w. WW. Świętych w Jarosławiu inkorporował do niej 13 V 1630 r. parafię w Laszkach⁹.

Z przytoczonych faktów wynika, że zwyczaj znoszenia parafii na drodze inkorporacji był powszechny prawdopodobnie we wszystkich diecezjach polskich, a zwłaszcza w diecezjach metropolii gnieźnieńskiej. Tak było również i w diecezji krakowskiej.

Jednym z pierwszych wypadków inkorporacji parafii w granicach omawianego terenu jest Podegrodzie k/Nowego Sącza. W połowie XV stulecia (1448) kard. Z. Oleśnicki, fundując godność archidiacona w nowo utworzonej kolegiacie św. Małgorzaty w Nowym Sączu, oddał na jego uposażenie dotychczasowe beneficjum parafialne w Podegrodziu. „A nadto — czytamy w dekrecie kardynała — dla lepszego zabezpieczenia tego, co wyżej powiedzieliśmy, po zasięgnięciu rady i zgody naszych braci prałatów i kanoników kapituły krakowskiej, znosimy tytuł kościoła parafialnego w Podegrodziu, a z niego tworzymy i ustanawiamy archidiakoniat sądecki, rzeczony zaś kościół w Podegrodziu wraz ze wszystkimi dziesięcinami przyłączamy i wcielamy do wspomnianego wyżej archidiakonatu tak, aby odtąd na zawsze ... archidiakoniat sądecki pełnił pieczę duszpasterską w dawnej parafii pode-

⁴ J. Heyne, *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hohstiftes Breslau*, Wrocław 1860, Bd. I, s. 559 nn.; E. Michael, *Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht*, Görlitz 1926, s. 64, 96, 121, 123, 143.

⁵ *Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej*. Wyd. B. Ulanowski i St. Zachorowski, W: *Archiwum Komisji Prawniczej*. T. VIII, Kraków 1916, s. 311—317.

⁶ *Ibid.*, s. 318—319.

⁷ *Regestry wybranych zapisek*, s. 170 n.

⁸ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, t. I, s. 37 n.

⁹ ADP nr 168 *Acta visitationis ecclesiae collegiatae Jaroslaviensis cum aliis annexis ecclesiis per R. D. Wenceslaum Sierakowski ep. Prem. a. D. 1743*, k. 11; por. W. Sarna, *Biskupi Przemyscy ob. łac. 1624—1900*, Przemyśl 1910, cz. 2, s. 277.

grodzkiej" ¹⁰. Rzecz jasna, że parafianie podegrodzcy nie byli zobowiązani udawać się dla zaspokojenia potrzeb religijnych do Nowego Sącza. Każdorazowy bowiem archidiakon sądecki, jako właściwy duszpasterz parafii, lub przezeń uposażony wikariusz wieczysty miał powierzoną *cura animarum*, której ośrodkiem był nadal dawny kościół św. Jakuba w Podegrodziu ¹¹.

Trzy dalsze wikarie wieczyste w Wierzchosławicach, Skrzyszowie i Łękawicy wcielone wraz z prawami parafialnymi i uposażeniem do kolegiaty Narodzenia NMP w Tarnowie charakteryzują się pewnymi drobnymi różnicami w dziedzinie prawno-administracyjnej.

22 I 1494 Jan Amor z Tarnowa w celu ufundowania nowej prebendy kanonickiej przy kościele kolegiackim w Tarnowie inkorporował parafię św. Wojciecha w Wierzchosławicach wraz z uposażeniem do beneficjum nowo ufundowanej prebendy tyt. św. Barbary. Kanonika prebendarza zobowiązano do utrzymywania wikariusza przy kościele w Wierzchosławicach, powierzając mu *cura animarum* ¹². Postanowienia te jednakże początkowo nie weszły w życie prawdopodobnie ze względu na brak postanowień szczegółowych odnośnie do uposażenia wikariusza wieczystego ¹³. Postanowienia te zawierał dopiero następny dokument Tarnowskiego z 28 IV 1498 r. ¹⁴ Teraz też dopiero ordynariusz krakowski, kard. Fryderyk Jagiellończyk dekretem z dnia 19 XII 1498 r. zniósł parafię św. Wojciecha w Wierzchosławicach, a z jej beneficjum utworzył kanonię tyt. św. Barbary — „Wierzchosławicką” przy kolegiacie tarnowskiej i erygował równocześnie w miejsce dawnej parafii wikarię wieczystą. Wikariusza wieczystego miał instytuować bezpośrednio sam ordynariusz krakowski, a nie jak w wypadku Podegrodzia, archidiakon. Nadto kanonik tyt. św. Barbary został całkowicie zwolniony od *cura animarum* na terenie dawnej parafii ¹⁵.

¹⁰ L Benef. t. I, s. 573 *Insuper pro praemissorum maiori cautela et substantia ecclesiae parochialis in Podegrodzie titulum sub ratihabitatione praedictorum fratrum nostrorum praelatorum et canonicorum capituli Cracoviensis suffocamus, delemus et extinguimus, et ex illa archidiaconum Sandecensem creamus et constituimus, et praedictam ecclesiam in Podegrodzie dicto archidiaconatui annectimus, appropriamus et invesceramus cum omnibus ... decimis, ita, ut de caetero et curam animarum dictae olim ecclesiae in Podegrodzie et archidiaconatus Sandecensis in solidum gerat.*

¹¹ Ibid.

¹² A Sang. t. II, nr 201; por. F. Herzig, op. cit., s. 40 n.

¹³ F. Herzig, op. cit., s. 41.

¹⁴ A Sang. t. II, nr 211 s. 268—273 *...ut in loco praedictae ecclesiae parochialis sit sacerdos aliquis idoneus, qui vicariae perpetuae officium et curam animarum omnem et integre simul gerat, ac implebit onera omnia, quae ad cultum divinum sacramentorumque administrationem pertinuerit.*

¹⁵ Ibid. nr 212, s. 274—277 *insuper perpetuum vicarium circa praefatam ecclesiam Wierzchosławicensem erigimus et curam animarum et administrationem spiritualium eidem vicario perpetuo applicamus et imposuimus, a qua cura animarum praebendarium ac canonicum liberum determinamus;* por. F. Herzig, op. cit., s. 40 nn.; H. Rybus, *Królewicz kardynał Fryderyk*

Inna z wikarii wieczystych zależna od kolegiaty tarnowskiej, utworzona 12 V 1542 r. w miejsce dawnej parafii św. Stanisława w Skrzyszowie, administrowana była przez kolegium wikariuszów kolegiaty, którzy zwyczajnie delegowali na ten urząd jednego spośród siebie; uposażenie bowiem dawnej parafii zostało wcielone do beneficjum tegoż kolegium¹⁶. Dalszy przykład wikarii wieczystej, to inkorporacja parafii w Siedliskach do parafii w Bobowej z racji erekcji w tymże mieście kolegiaty. W dokumencie erekcyjnym kolegiaty WW. Świętych z dnia 9 X 1529 r. bp Piotr Tomicki rozporządził, aby dotychczasowe beneficjum parafii w Siedliskach stanowiło na przyszłość uposażenie dla kolegium wikariuszów przy nowo erygowanej kolegiacie. Równocześnie „wszystkich wiernych w Chrystusie... parafian kościoła parafialnego w Siedliskach całkowicie uwolnił od praw parafialnych tegoż kościoła i przyłączył ich wraz z prawami parafialnymi do kolegiaty bobowskiej, gdzie odtąd po wieczne czasy mają obowiązek i prawo słuchania Mszy św., żądać i otrzymywać Sakramenty św., samą zaś kolegiatę uważać za świątynię macierzystą i parafialną”¹⁷. W zamian zaś za pobieranie dochodów z dawnego beneficjum parafialnego biskup w tym samym dokumencie zlecił kolegium wikariuszy administrację w parafii *cura animarum* z zaznaczeniem, że mają ją pełnić *per turnum*, zmieniając się co tydzień¹⁸.

Jako dalsza z wikarii wieczystych przy kolegiacie tarnowskiej to utworzona w r. 1559 wikaria przy dawnej parafii św. Mikołaja w Łękawicy, z której uposażenia ufundowano stałego kaznodzieję przy kolegiacie^{18a}. Ostatnia z wikarii przy tejże kolegiacie została

---

Jagiellończyk jako biskup krakowski i arcybiskup gnieźnieński, Warszawa 1935, s. 92.

¹⁶ A Sang. t. V, nr 314 s. 338—342 ...*ecclesiam parochialem in Skrzyszow vacantem, cum fructibus universitati vicariorum perpetuorum ... in Tarnow perpetuo unimus..., incorporamus..., ita tamen, ut vicarius perpetuus in et apud dictam parochialem ecclesiam in Skrzyszow constituatur, apud quem remaneat cura animarum, et qui pro sua sustentatione reliquos fructus ... ratione onerum et administrationis sacramentorum et curae animarum possideat*; por. *ibid.*, t. V, nr 341 s. 375; F. Herzog, *op. cit.*, s. 29.

¹⁷ ADT fasc. Bobowa ...*omnes Christi fideles sexus utriusque parochianos praedictae ecclesiae in Siedliska a jure parochiali ejusdem ecclesiae in toto absolvimus et eiqs jure parochiali ecclesiae Collegiatae Boboviensi unimus, in qua Divina Officia et Sacramenta ecclesiastica deinceps audire, petere et obtinere illamque pro matrice ecclesia et sua parochiali recognoscere debere in perpetuo et in aevum.*

¹⁸ *Ibid.*, ... *utriusque autem ecclesiae Boboviensis videlicet et in Siedliska parochianis vicarii perpetui praedicti curam animarum, regimen et administrationem spiritualium simul et in solidum habere debere.*

^{18a} AKMK nr 7 Acta visit. 1596, k. 12 *Haec ecclesia quondam habuit suum rectorem, specialem plebanum, verum ante 40 annos p. m. Joannes Amor a Tarnow, castellanus Cracoviensis jure patronatu suo cessit ... ejus proventibus concionatori ecclesiae Tarnoviensis incorporationi cessit, cuius cessio quamvis litterae nullae extant jure in possessione hujus plebanatus. 24 annos concionatores Tarnovienses fuerunt.*

utworzona przez ks. Janusza Ostrogskiego (1593) i zatwierdzona przez kard. Jerzego Radziwiłła 9 III 1594 r. przy dawnym kościele parafialnym w Zalasowej; uposażenie parafii wraz z patronatem powiększyło dochody kolegium wikariuszy tarnowskich. Z połowy zaś dawnego beneficjum parafialnego uposażono wikariusza wieczystego, który w imieniu kolegium pełnił obowiązki duszpasterskie w dawnej parafii. Powinności wikariusza wieczystego nie obejmowały stałej rezydencji przy kościele w Zalasowej, lecz tylko odprawianie Mszy św. w niedzielę i święta, głoszenie kazań i udzielanie Sakramentów św.¹⁹

Podobnie jak przy całkowitym zniesieniu parafii zasadniczą rolę odegrała wielka własność ziemska przez stopniowe opanowanie tytułów własnościowych i patronackich, tak samo odbywał się proces tworzenia wikarii wieczystych przy kolegiatach, czy też, jak to zobaczymy niżej, przy kościołach prepozyturalnych i parafialnych. Wikaria wieczysta w Siedliskach k/Bobowej miała zasadnicze podłoże w stosunkach własnościowych i patronackich. Tak bowiem Bobowa, jak i Siedliska w obydwu wypadkach były zależne już w r. 1529 od rodziny Jordanów²⁰. Wchłonięta przez kolegiatę sądecką parafia św. Jakuba w Podegrodziu miała wspólnego patrona w osobie biskupa krakowskiego, samo zaś miasto Nowy Sącz i wieś Podegrodzie nie były własnością biskupów krakowskich (w Podegrodziu do biskupstwa krakowskiego należało tylko dwóch zagrodników)²¹. Daleko łatwiej wytłumaczalny jest rozrost kolegiaty tarnowskiej w nowe prebendy, fundowane na uposażeniu zniesionych parafii (4). Z chwilą np. przejścia Wierzchosławic 20 II 1481 r. (prawa własności i patronat) tytułem kupna na własność Leliwitów-Tarnowskich²², wszystkie wymienione uprzednio wsie i kościoły (Skrzyszów, Łękawica, Wierzchosławice, Zalasowa) wraz z prawami patronatu należały do Tarnowskich²³.

Proces tworzenia wikarii wieczystych miał miejsce również przy erygowanych od XV w. prepozyturach. Prepozytura była to godność honorowa, nie posiadająca odrębnego okręgu, ani jurysdykcji, w przeciwieństwie do starych prepozytur wiślickiej i kieleckiej, czy z początku XV stulecia (1416) prepozytury tarnowskiej, które *ad instar archidiaconatus* posiadały jurysdykcję archidiakonalną na podległym sobie terytorium. Nie była toteż w tym wypadku godność kapitulna. Z erygowaniem prepozytury nowego typu wiąże się nieodłącznie fun-

¹⁹ AKMK AEp. vol. 32 (1592—1596), k. 164—165; nr 7 *Acta visit. 1596*, k. 11; por. F. Herzig, op. cit., s. 32.

²⁰ ADT fasc. Bobowa (Dokum. z 9 X 1529 — kopia).

²¹ KDKK t. I, nr 111 (1303 — Nowy Sącz); KDMP t. IV, nr 1914, 1979 (1446 — Podegrodzie); L Benef. t. III, s. 341.

²² A Sang. t. II, nr 182 s. 229 n., 183 s. 231 n. ...*nihil excipiendo, et cum jure patronatus ibidem in Wyrzchosławicze*.

²³ A Sang. t. II, nr 80 s. 94—97, nr 106 s. 126—128, nr 211 s. 268—273, nr 212 s. 274—277; t. V, nr 314 s. 338—343; A. Pawiński, op. cit., t. III, s. 264; t. IV. s. 545.

dacja kolegium mansjonarzy, które tworzyło jakby małą kapitułę przy prepozyturze z zadaniem śpiewania godzin kanonicznych o NMP (*Officium parvum de BMV*) i służenia pomocą przy kościelnej Służbie Bożej w kościele prepozyturalnym²⁴. Rozwój tych instytucji datuje się od XV w.²⁵ Do końca XVIII w. godność tę uzyskały m. in. kościoły w Bieczu, Bochni, Czudcu, Pilźnie, Przecławiu, Ropczycach, Strzyżowie, Rzochowie, Sędziszowie, Starym Sączu, Straszęcinie, Tuchowie, Wiśniczu Starym, Wiśniczu Nowym, Wielopolu i Żmigrodzie Nowym.

Erygowane przy prepozyturze kolegium mansjonarzy otrzymywało zawsze odrębne uposażenie, które przy prepozyturach XV i XVI-wiecznych stanowiło bardzo często beneficjum pobliskich kościołów parafialnych, zamienianych na wikarie wieczyste. Rzecz godna uwagi, że wszystkie prepozytury powstałe przed końcem XVI stulecia posiadały patronat szlachecki lub kościelny (ani w jednym wypadku — królewski). Zjawisko to w dużej mierze można wytłumaczyć stosunkami własnościowymi i patronackimi. Odkąd bowiem od początku XVII w. zaczęły powstawać prepozytury i kolegia mansjonarzy z uposażeniem „nieparafialnym”, lecz tworzonym przez fundatora z jego własnych dóbr (legaty), odtąd też datują się prepozytury o patronacie królewskim (np. Pilzno — 28 VII 1606²⁶).

Pierwszą w kolejności chronologicznej prepozyturą na omawianym terenie był Przecław. Ta stara, XII-wieczna parafia, posiadała od najdawniejszych czasów dwóch proboszczów z pełną jurysdykcją²⁷, co powodowało wiele zatargów i nieporozumień i w dużej mierze utrudniało normalną pracę duszpasterską. Na wniosek tedy Stanisława Ligęzy, właściciela Przecławia i patrona obydwu probostw, kard. Zbigniew Oleśnicki zniósł 21 V 1454 r. tytuł prawny proboszcza przy kościele św. Bernarda w Przecławiu, a z jego uposażenia utworzył przy świątyni Wniebowzięcia NMP (tytuł prawny drugiego probostwa) prepozyturę i kolegium mansjonarzy (3); decyzję tę potwierdził również bp Tomasz Strzępiński²⁸. Jeszcze w r. 1595 wizytator nie omieszkał zaznaczyć, że „kaplicę p. w. św. Bernarda obsługują ka-

²⁴ Por. LBenef. t. II, s. 298 (*Dekret erekcyjny prepozytury i kolegium mansjonarzy w Przecławiu — 1454*).

²⁵ J. Szymański, *Początki prepozytur w diecezji krakowskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, IX (1962) z. 1, s. 73.

²⁶ AKMK AEp. vol. 37 (1603—1606), k. 490'—494'.

²⁷ MPV t. I, 158 passim; II, s. 175 passim; LBenef. t. II, s. 295. Podobne wypadki „podwójnego proboszcza” spotykamy w XIV w. w Brzeziu (MPV t. II, 326); Chroberzu (II, s. 355) Koniuszy (II, s. 342), Krakowie u WW. Świętych (II, s. 313, 389) i św. Jakuba (II, s. 314), Imielnie (I, s. 332), Niedźwiedziu k/Pińczowa (II, s. 321, 407), Mstyczowie (II, s. 350) i Oświęcimiu (II, s. 350).

²⁸ LBenef. t. II, s. 295, 297—300 (Dokument kard. Z. Oleśnickiego); AKMK AEp. vol. 46 (1633—1635), k. 195—198; ADT fasc. Przecław (Kopia dokum. z 1456).

plani głównego kościoła, a to z tego względu, że niegdyś była kościołem parafialnym drugiego proboszcza"²⁹. Kościół ten istniał jeszcze w r. 1721, ale w stanie prawie całkowitej ruiny³⁰.

Interesujące ze względu na przebieg procesu tworzenia podstaw prawnych pod prepozyturę w Starym Wiśniczu są dzieje tej instytucji. Wzrastający na znaczeniu od drugiej połowy XV stulecia ród Kmitów h. Sieniawa w Wiśniczu k/Bochni był patronem miejscowej parafii³¹. Posiadłości rodowe Kmitów były zewsząd otoczone dobrami klasztornymi, lub innych rodów rycerskich, do których też należały patronaty nad sąsiednimi parafiami (w Brzeźnicy k/Bochni — patronat konwentu benedyktynek w Staniątkach³²; w Łapczycy — benedyktynów tynieckich³³; w Chronowie — miejscowej szlachty zagrodowej³⁴). Ponieważ Sieniawici z Wiśnicza prawdopodobnie nie mogli wykupić tychże wsi z rąk klasztornych, względnie szlachty zagrodowej, dlatego postanowili skupić w swych rękach patronaty wspomnianych kościołów.

I tak 28 VI 1536 r. otrzymał Piotr Kmita z rąk opactwa tynieckiego (opat Andrzej Gniady) tytułem „wdzięczności” za wystąpienie w obronie opactwa prawa patronatu do parafii w Łapczycy³⁵. Jeszcze 9 V 1534 r. ksieni benedyktynek staniąteckich, Dorota Śreniawska, odstąpiła Kmitom prawa patronackie nad kościołem parafialnym w Brzeźnicy k/Bochni³⁶. Obydwie donacje zatwierdziła Stolica Apostolska dekretem z dnia 12 VIII 1538 r.³⁷ Wskazywałoby to, że przy zmianie osoby prawnej patronatu zachodziła potrzeba zgody kurii rzymskiej. To skupienie patronatów nad kilkoma kościołami parafialnymi w jednym ręku, mimo iż tytuły własnościowe okręgów parafialnych pozostawały w rękach dawnych właścicieli, pociągnęło niebawem zniesienie obydwu parafii. Cały ten proces odbywał się za wiedzą i zgodą ordynariusza krakowskiego. Jeszcze 12 IV 1525 r. Piotr Kmita zwrócił się z prośbą do biskupa Piotra Tomickiego z planem erekcji „kilku beneficjów kościelnych” przy nowo wybudowa-

²⁹ AKMK nr 2 *Acta visit. 1595*, k. 40 *Est in oppido capella tt. S. Bernardi consecrata...*, quae officiatur a presbyteris maioris ecclesiae eo iure, quod quondam parochialis esset secundi plebani.

³⁰ AKMK nr *Visitatio 1721*, s. 131.

³¹ *L. Benef.* t. II, s. 241.

³² *Ibid.*, t. III, s. 280.

³³ *Ibid.*, t. I, s. 266; II, s. 125.

³⁴ *Ibid.*, t. II, s. 308; AKMK nr 7 *Acta visit. 1596*, k. 205 ...*quondam patroni erunt haeredes nobiles in Chronow.*

³⁵ AKMK A *Offic.* vol. 52 (1534—1538), s. 413—416 — *jus patronatus et praesentandi ad ecclesiam parochialem in villa Łapczyca sitam, donant*; por. J. Seruga i Z. Hendel, *Kościół Narodzenia NMP w Łapczycy*. Prace Kom. Hist. Sztuki. T. I, Kraków 1919, s. 25 nn.

³⁶ AKMK A *Offic.* vol. 51 (1533), s. 650—652; Archiwum paraf. w Brzeźnicy, *Liber memorabilium*, nr 51.

³⁷ AKMK *Acta administrativa* sub B, k. 481—482.

nym kościele p. w. św. Katarzyny w Wiśniczu, na co otrzymał zgodę i poparcie biskupa 3 IV 1535 r.³⁸ Dopiero jednakże dekretem ks. Tomasza Rożnowskiego, oficjała generalnego z dnia 27 VI 1539 r. kościół w Wiśniczu został wyniesiony do godności prepozytury, przy którym utworzono równocześnie kolegium mansjonarzy (6). Tym samym dekretem zostały zniesione również i parafie w Brzeźnicy i Łapczycy, a ich uposażenie wcielone do prepozytury wiśnickiej³⁹. Rozporządzenie oficjała zatwierdził następnie ordynariusz diecezji, biskup Piotr Gamrat dekretem z dnia 29 XII 1539 r.⁴⁰ Dekretem tym ordynariusz krakowski „władzą swą zwyczajną przyłączył i inkorporował dwa kościoły parafialne w Brzeźnicy i Łapczycy do kościoła prepozyturalnego w Wiśniczu z wszelkimi prawami i całym uposażeniem, orzekając, iż odtąd należy je uważać tylko za kościoły filialne w stosunku do kościoła macierzystego w Wiśniczu... Przy kościołach tych ustanowił wikariuszy wieczystych., prezentowanych przez Kmitów... Wikariuszom tym przydzielił prawa administrowania dawnych parafii *in spiritualibus, quam in temporalibus...* z tą jednakże klauzulą, że wikariusze wieczyści byli zobowiązani do osobistej rezydencji przy obydwu kościołach”⁴¹.

Nieco później w podobnych okolicznościach nastąpiła kasata parafii w Chronowie i jej inkorporacja do prepozytury w Wiśniczu. 8 XI 1546 r. zagrodowa szlachta z Chronowa, jako patronowie tamtejszego kościoła parafialnego p. w. Ducha Świętego „dobrowólnie wyraziła zgodę na wcielenie parafii i inkorporację jej uposażenia do prepozytury wiśnickiej... z tym warunkiem, że jeden z kapłanów mansjonarzy tejże prepozytury będzie przychodził na każdą niedzielę i święto do Chronowa, gdzie odprawi Mszę św. śpiewaną, wygłosi kazanie, udzieli wiernym potrzebnych Sakramentów św... ochrzci dzieci, wysłucha spowiedzi św. i wypełni to wszystko, czego zwyczaj-

³⁸ AKMK A Offic., vol. 52 (1534—1538), s. 185 n.

³⁹ AKMK A Offic., vol. 53 (1538—1540), s. 439—440; vol. 201, s. 721—767 (Dokum. ingrosowany); ADT fasc. *Wiśnicz Stary, Erecciones ecclesiae in Antiqua Wiśnicz*, s. 14—15; *Katalog dokumentów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Cz. I. Dokumenty z lat 1507—1700*. Oprac. A. Fa s t n a c h t, Wrocław 1953, nr 134 (Reg.).

⁴⁰ AEp. vol. 23 (1538—1545), k. 8—18; A Offic. vol. 201, s. 721—767 (Dokum. ingros.); ADT fasc. *Wiśnicz* (kopia); *Katalog dokumentów*, nr 134 (reg.).

⁴¹ AKMK AEp. vol. 23, k. 8 nn. *...auctoritate, qua fungimur in hac parte titulos plebanales in ejusdem tribus ecclesiis, videlicet in Wiśnicz, Brzeźnica et Łapczyca extinximus, suppressimus dictasque duas in Brzeźnica et Łapczyca parochiales eidem in Wiśnicz cum omni iure ac cum omnibus preventibus unimus incorporamus..., decernentes pro filiabus dictae parochialis in Wiśnicz nunc et in perpetuum haberi..., atque per vicarios perpetuos ... et in actu presbiteros per haerem ... castri Wiśnicz ... praesentandos ... ita tamen, ut ipsi vicarii personaliter residentiam apud illas ecclesias fuere, et ea, quae sunt officii rectorum, sive vicatiorum per seipsos omnino exercere perpetuis temporibus teneantur.*

nie należy dopełnić w kościele parafialnym"⁴². 31 XII 1546 r. bp Samuel Maciejowski zatwierdził umowę i dokonał kasaty samoistnej parafii, zmieniając ją na wikarię wieczystą⁴³.

Dalsze wikarie wieczyste datują się na wiek XVI i powstały w dawnych parafiach: Żmigrodzie Starym, Chorzelowie k/Mielca i Rożnowicach k/Biecza. Do zniesienia parafii w Żmigrodzie Starym i erygowania tamże wikarii wieczystej doszło w r. 1511; uposażenie parafii wcielono do nowej prepozytury w Żmigrodzie Nowym i tamtejszego kolegium mansjonarzy. Sankcji kanonicznej tym zmianom udzielił w r. 1511 bp Jan Konarski na prośbę patronów obydwu kościołów, Stadnickich⁴⁴. W wypadku Chorzelowa uposażenie parafii wraz z jej prawami parafialnymi wcielono do nowo kreowanej prepozytury i kolegium mansjonarzy w Mielcu. Stało się to na mocy dekretu biskupa Piotra Tomickiego z dnia 7 XI 1526 r. na prośbę patrona obydwu kościołów, Stanisława Mieleckiego⁴⁵. Z uposażenia parafii ufundowano beneficja dla dwóch mansjonarzy. Jeden z nich miał pełnić obowiązki wikariusza wieczystego przy dawnym kościele parafialnym w Chorzelowie.

Ostatnia z wikarii wieczystych, inkorporowanych do prepozytury, to Rożnowice. Na prośbę mieszczan bieckich kard. Jerzy Radziwiłł dekretem z dnia 18 II 1598 r. wyniósł kościół p. w. Bożego Ciała do godności prepozytury i erygował przy nim kolegium mansjonarzy, wcielając doń uposażenie 10 altarii, ufundowanych przez tamtejszych mieszczan przy kościele parafialnym. Równocześnie, zważając na to, „że tenże kościół nie posiada żadnego zaopatrzenia dla kaznodziei i z tego powodu w karmieniu wiernych strawą duchową dopuszczono się wielkiego zaniedbania, dlatego na prośbę prepozyta i rady miejskiej inkorporował parafię w Rożnowicach (Rozembark) wraz z jej uposażeniem do prebendy kaznodziei". Ponieważ parafia w Rożnowicach była patronatu królewskiego, a prepozytura biecka — biskupiego, dlatego kardynał otrzymał na inkorporację parafii zgodę króla: „by zaś snąć w Rożnowicach nie brakło odpowiedniej pieczy duszpasterskiej, zobowiązał kaznodzieję do utrzymywania przy tamtejszym kościele parafialnym prebendarza, albo wikariusza wieczystego"⁴⁶. Losy wikarii w Rożnowicach nie są zbyt jasne. Niektóre prze-

⁴² AKMK AEp. vol. 25 (1546—1547), k. 219—221, 272—274; vol. 27 (1546—1550), k. 3—9; A Offic. vol. 201 (1771—1773), s. 721—767 (Dokument ingrosowany).

⁴³ L. c.

⁴⁴ AKMK nr 39 *Visitatio 1618*, k. 191.

⁴⁵ AKMK AEp. vol. 12 (1530), k. 113 n.; A Offic. vol. 112 (1596—1600), s. 1314—1336 (Dokum. ingros.); por. St. Kryciński, *Schola Mielecensis 1526—1931, XIX Sprawozdanie Dyrekcji Państw. Gimnazjum im. Stan. Konarskiego w Mielcu*, Mielec 1931, s. 67 nn.

⁴⁶ AKapMK *Liber privilegiorum episcopaliū 1582—1590*, k. 189 nn. ADT fasc. Biecz (Kopia); F. Bujak, *Materiały do historii miasta Biecza (1361—1632)*, Kraków 1914, nr 355, s. 148—149.

kazy źródłowe z lat 1608, 1618 i 1620 informują o jej istnieniu⁴⁷, podczas gdy wizytacje kościelne z lat 1602 i 1618 nic nie mówią na ten temat⁴⁸.

Tworzenie wikarii wieczystych w obrębie wielkiej własności miało na celu nie tylko przygotowanie podłoża prawnego pod tworzenie nowych godności kapitulnych czy prepozytur z kościołów parafialnych, ale wyjątkowo, tylko w trzech wypadkach nowo utworzone wikarie powiększyły uposażenie centralnych kościołów parafialnych w obrębie wielkiej własności. Dwa przykłady miały miejsce w drugiej połowie XVI w. w dobrach biskupstwa krakowskiego.

24 IV 1587 r. biskup Piotr Myszkowski przeniósł prawa parafialne i wraz z uposażeniem dotychczasowego kościoła parafialnego w Biesiadkach wcielił do parafii w Porąbce Uszewskiej⁴⁹. Erygowana wówczas wikaria przetrwała do XIX w. Dopiero w r. 1840 biskup tarnowski, Józef Grzegorz Wojtarowicz przywrócił kościołowi w Biesiadkach dawne prawa parafialne⁵⁰. Następca Myszkowskiego, kard. Jerzy Radziwiłł postąpił podobnie w dobrach klucza radłowskiego. Dekretem z 1594 r. utworzył wikarię wieczystą w Borzęcinie, przenosząc równocześnie prawa parafialne wraz z inkorporacją beneficjum dawnej parafii do parafii w Szczurowej⁵¹. Należy zaznaczyć, że w obydwu wypadkach tak prawa własnościowe, jak i patronackie należały do biskupów krakowskich⁵².

Omówione dotąd wikarie wieczyste odzyskały prawa parafialne w XVIII w. w okresie przed lub porozbiorowym. Wyjątek pod tym względem stanowił Borzęcin. 27 VII 1661 r. bp Andrzej Trzebicki ze względu na to, że „uposażenie obydwu kościołów może całkiem dobrze starczyć na utrzymanie dwóch proboszczów”.., obydwie kościoły oddzielił od siebie, przywracając im pełne prawa parafialne i osobnych proboszczów⁵³. Podobny nieco wypadek zaszedł w Radgoszczy k/Tarnowa. Ze względu na dużą odległość od kościoła parafialnego i obszerny, 10-wioskowy okręg parafialny, właściciel dóbr Dąbrowa

⁴⁷ F. Bujak, *Materiały*, s. 184 nr 456, s. 189 nr 462; AKMK nr 26 *Visitatio 1608*, 433.

⁴⁸ AKMK nr 21 *Acta visit. 1602*, s. 156—159; nr 37 *Visitatio 1618/1619*, k. 138—140.

⁴⁹ AKMK AEp. vol. 31 (1577—1591), k. 489—491' (*Litterae incorporationis parochialis in Biesiadki ecclesiae parochiali in Porąbka*).

⁵⁰ *Schematismus dioec. Tarnoviensis 1863*, s. 125.

⁵¹ AKMK nr 40 *Visitatio 1618*, k. 71' *Huius ecclesiae est parochus idem, qui ecclesiae in Bodzancinek, tamquam filiae sibi incorporatae a b. m. Card. Radziwiłł de 1594*.

⁵² St. Ingot, *Stan i rozmieszczenie*, s. 33; A. Pawiński, op. cit., t. III, s. 143, 260; AKMK nr 7 *Acta visit. 1596*, k. 73, 98.

⁵³ AKMK AEp. vol. 60 (1660—1661), k. 755—756 *Ecclesias praefatas unam ab altera et proventus earum ad singulas ex antiquo spectantes dismembravit et quamlibet earum suum seorsivum in posterum debere habere possessorem et rectorem declaravit proventum commode singularum rectores sustentari possunt*.

Tarnowska, Jerzy Lubomirski, wybudował i 11 II 1662 r. udotował kościół w Radgoszczy, który w myśl fundatora erygował 27 II 1662 r. bp Mikołaj Oborski jako „wikarię wieczystą i filię kościoła parafialnego w Dąbrowej”⁵⁴. Na szczęście odległość, jak i duża liczba wiernych zadecydowały w krótkim czasie o kasacie wikarii i wyposażeniu jej w pełne prawa parafialne. Wizytacja z r. 1748 informuje, że w parafii Dąbrowa przystąpiło do Sakramentów wielkanocnych ok. 3000 wiernych, podczas gdy w Radgoszczy — 1747⁵⁵. Były to cyfry bardzo wysokie na owe czasy. Ze względu na brak odpowiednich dokumentów trudno powiedzieć, kiedy nadano pełne prawa parafialne kościołowi w Radgoszczy. Wizytator z r. 1748 zaznacza tylko, że „kościół w Radgoszczy zwany filią Dąbrowy, został zamieniony na parafialny z powodu dużej odległości od kościoła parafialnego i poważnej liczby wiernych”⁵⁶. Prawdopodobnie stało się to na skutek zwyczajów i przedawnienia.

Podsumowując proces znoszenia parafii w formie tworzenia z nich wikarii wieczystych należy stwierdzić, że zasadniczym podłożem jego były problemy własnościowo-patronackie. Ani bowiem w jednym wypadku nie doszło do erygowania wikarii wieczystej, jeśli wielka własność ziemską uprzednio nie skupiła w jednym ręku przynajmniej praw patronackich kilku sąsiednich kościołów, lub też nie wyraziła zgody na kasatę samoistnej parafii. Oczywiście, że nie można odmówić właściwej roli w tym procesie motywom religijnym. Jest to tym bardziej oczywiste, że w omawianym czasokresie (do 1772) lubowano się w takich formach pobożności jak tworzenie kolegiat, prepozytur, mansjonarii, prebend itp.

Z ogólnej liczby 14 parafii zamienionych do XVII w. (włącznie) na wikarie wieczyste, 6 z nich utworzono przy kolegiatach, przy czym na samą kolegiatę tarnowską przypadają 4 (Wierzchosławice, Łęka-wica, Skrzyszów, Zalasowa), podczas gdy na sądecką i bobowską tylko po jednej (Podegrodzie, Siedliska). Jedyłą kolegiatą omawianego terenu nie wykazującą tendencji „chłonnych” była kolegiata p. w. św. Wawrzyńca w Wojniczu, ale tu patronem był król.

Na drugim miejscu należy wymienić kościoły prepozyturalne, od których zależało 6 wikarii, z czego 3 były związane z prepozyturą w Wiśniczu Starym, i po jednej z prepozyturami w Bieczu, Żmigrodzie i Mielcu (Rożnowice, Żmigród Stary, Chorzelów). Wreszcie trzy wikarie wieczyste były zależne od kościołów parafialnych, ale dwie z nich jeszcze w tym samym okresie odzyskały dawne prawa parafialne.

⁵⁴ ADT fasc. Radgoszcz (Kopia).

⁵⁵ AKMK nr 47 *Visitatio 1748*, k. 105', 126'.

⁵⁶ Tamże, k. 113 *Capella in Radgoszcz, quae vocatur filialis Dąbrowae, sed haec conversa est in parochialem ecclesiam ob distantiam loci et copiam parochianorum.*

3. Afiliacja kościołów.

Wprawdzie dokumenty biskupie, erygujące wikarie wieczyste nazywają niejednokrotnie dawne kościoły parafialne filiami, niemniej jest to zagadnienie odrębne od problemu wikarii wieczystych¹. Podczas gdy w wikariach wieczystych najczęściej stały kapłan lub przynajmniej stała osoba prawna (mansjonarze, wikariusze, kapituła) pełniły normalną *cura animarum* na terenie tego samego okręgu parafialnego, to nie można tego samego powiedzieć o filiach. W wypadku wizytacji biskupiej sporządzano odrębny protokół wizytacyjny do wikarii i traktowano ją na równi z parafią *sui iuris*, filie natomiast nie posiadały odrębnego okręgu duszpasterskiego, w każdym bowiem wypadku wizytacje zaliczały je do parafii macierzystej. Nie posiadały też stałego kapłana i stałej obsługi duszpasterskiej. Z zakresu praw parafialnych w kościołach filialnych odprawiano jedynie niedzielną Mszę św., ale i ta nie odbywała się systematycznie, lecz bardzo często tylko kilka razy w roku. W kościołach filialnych nie udzielano Sakramentów św., a zwłaszcza chrztu św.; nie posiadały też własnych cmentarzy grzebalnych. Celem ich było najczęściej umożliwienie wiernym uczestniczenia we Mszy św.

Geneza kościołów filialnych była różnorodna. W wielu wypadkach były to dawne kościoły parafialne, które straciły prawa parafii *sui iuris* na skutek małej ilości wiernych lub zbyt małego uposażenia². Najczęściej były to kościoły nowe, wybudowane w odległych od kościoła macierzystego wsiach, prawie z reguły słabo udotowane; były niejako pierwszym stadium do erekcji późniejszych parafii *sui iuris*. Bywały nawet wypadki, że mimo zaistnienia odpowiednich warunków do erekcji odrębnej parafii ze względu na odpowiednie uposażenie i ilość wiernych, brakowało zgody proboszczów parafii macierzystych na erekcję nowej parafii.

W niniejszym paragrafie omówimy te kościoły filialne wiejskie, które do r. 1772 nie uzyskały praw parafialnych, przy czym najpierw zwrócimy uwagę na afiliację dawnych parafii, a następnie na te kościoły, które od początku swego istnienia posiadały tylko prawa filii.

Przykładem afiliacji parafii *sui iuris* jest Przydonica i Wójtowa. Pierwsza z wymienionych powstała przed r. 1358³, nazywana w źródłach *Nova Przydanica* w przeciwieństwie do Podola, zwanego *Przydanica Antiqua*, posiadała pełne prawa parafialne w XV i XVI w. i należała do dekanatu bobowskiego⁴. Proces likwidacji parafii roz-

¹ B. Kumor, *Afiliacja*, s. 279 nn.

² W paragrafie tym omówiono tylko te kościoły filialne, które istniały poza wsią parafialną.

³ MPV t. II, s. 298.

⁴ LBenef. t. II, s. 142; AKMK LR 1513, k. 29'; LR 1527, k. 63'; LR 1529, s. 80; LR 1539, k. 26'; LR 1561, k. 91; LR 1577, k. 94'.

począł się jeszcze w XVI w. Już w r. 1596 wizytator zauważył, że „parafia ta jest pozbawiona własnego proboszcza od czasu śmierci ks. Józefa z Grybowa., nie posiada też żadnego administratora”. Wprawdzie ks. Kazimierski dodał, że „należy upomnieć ks. Ostrogskiego, jako patrona miejscowego kościoła, by na opróżnione probostwo przedstawił odpowiedniego kapłana”, ale równocześnie, by „zaradzić niedostatkom duszpasterskiej pracy zamianował ks. Jana Mężyka, proboszcza w Podolu, administratorem parafii”⁵. Ta też tymczasowość zarządu przesądziła o kasacie parafii. W r. 1607 ks. Januszowski informuje, że „kościół parafialny od przeszło 16 lat jest zamknięty” z przyczyny rzekomej herezji⁶, ale już w następnym roku oddano świątynię do użytku wiernych⁷. Na właściwą przyczynę afiliacji kościoła wskazują nieco późniejsze przekazy źródłowe. Otóż według wizytacji z r. 1728 „około r. 1600 na skutek panującej tu zarazy zmarł proboszcz i duża ilość wiernych. Wówczas to kościół nie wiadomo z czyjego rozporządzenia został afiliowany do parafii Podole”⁸. O zależności tej informują jeszcze wizytacje z lat 1728 i 1766⁹. Należy zaznaczyć, że tak Podole, jak i Przydonica łącznie z patronatem należały do Ostrogskich¹⁰.

Nieco odmienne przyczyny zaważyły na afiliacji parafii Wójtowa do Lipinek. Podobnie jak w Lipinkach, był tu jednowioskowy okręg parafialny patronatu królewskiego. 5 VIII 1650 r. na wniosek Jana Wielopolskiego, starosty bieckiego, król Jan Kazimierz zgodził się na afiliację parafii „ze względu na szczupłe uposażenie obydwu kościołów parafialnych, ponieważ żaden z nich nie był w stanie utrzymać własnego duszpasterza”¹¹. Zgodnie z wnioskiem królewskim bp Piotr Gembicki dekretem z dnia 26 X 1650 r. przyłączył parafię do Lipinek¹². Wizytacja z r. 1766 zalicza wieś wraz z kościołem do parafii Lipinki, która w całości posiadała 1200 wiernych sposobnych do przyjęcia Sakramentów św.¹³

Ciekawy i rzadki wypadek procesu afiliacji kościoła od początków jego istnienia miał miejsce w XVI w. w Ptaszkowej k/Nowego Sącza,

⁵ AKMK nr 5 *Acta visit. 1596*, k. 13'—14.

⁶ AKMK nr 24 *Visit. 1607*, s. 42.

⁷ AKMK nr 5 *Visitatio 1608*, s. 37 n.

⁸ AKMK nr 60 *Acta visit. 1728*, s. 239 *Haec ecclesia habuit quondam circa annum 1600 proprium parochum, sed grassante pestilentia, dum parochus et omnes incolae .. fuerant extincti, ecclesia haec non constat qua auctoritate, ecclesiae in Podole est adjuncta ejusque filialis appellatur adusque.*

⁹ *Ibid.*, nadto: *Acta visit. 1766/73*, s. 25.

¹⁰ Por. A. Pawiński, *op. cit.*, t. III, s. 136; AKMK nr 5 *Acta visit. 1596*, k. 11, 13'.

¹¹ AKMK AEp. vol 56 (1650/51), k. 397 n. *ob tenuitatem proventuum ac reddituum parochialium ecclesiarum in dicta Lipinki et villa Wojtowa ibidem regali iacentium illamque rectorum et parochorum ex quibus ullatenus commode et honeste sese sustentare .. uterque non valeat.*

¹² *Ibid.*, k. 397—399'.

¹³ *Visit. 1766*, s. 76 nn.; *ADP Visit. 1767*, s. 67—75.

gdzie tylko opór proboszcza parafii macierzystej (Grybów) wbrew woli miejscowej ludności zdecydował po długich latach procesu o jego charakterze filialnym. Już w chwili lokacji wsi przez królową Zofię i Kazimierza Wielkiego w latach 1336 i 1359 zamierzano erygować w Ptaszkowej parafię *sui iuris*, przeznaczono bowiem dla niej 2 łany ziemi na uposażenie, ale z nieznanych przyczyn plany te nie zostały zrealizowane¹⁴. Jeszcze w r. 1529 wieś należała do parafii w Grybowie¹⁵. Dopiero przed r. 1555 chłopci wraz z sołtysiem w Ptaszkowej i Pławnej sami wybudowali kościół drewniany i uposażyli go. Podobnych przykładów wiek XVI dostarczył kilka. Tak np. było w Czarnym Dunajcu na Podhalu¹⁶, Ochotnicy k/Nowego Targu¹⁷, Jastrzębce k/Tarnowa¹⁸ i w Dzikowcu k/Kolbuszowej¹⁹. We wszystkich wymienionych wypadkach tylko dzięki chłopskiej inicjatywie nie tylko powstawały nowe kościoły, ale wykarczowane przez nich osobiście nowe tereny uprawne stanowiły główny zrąb ich uposażenia. Prawie we wszystkich też wymienionych wypadkach proces erekcji parafii następował powoli i napotykał na długotrwałe trudności. Nie w każdym też wypadku kończył się pomyślnie dla chłopów. — Tak było w wypadku Ochotnicy afiliowanej do Tylmanowej²⁰ i Ptaszkowej, gdzie długotrwałe wysiłki chłopskie o przyznanie ich kościołowi praw parafialnych skończyły się niepowodzeniem.

Dokument z 23 IV 1555 r. informuje, że w odpowiedzi na skargę proboszcza z Grybowa konsystorz okręgowy w Nowym Sączu upomniał ks. Andrzeja z Mystkowa plebana, iż ten administrował Sakramenty św. w nowo wybudowanym kościele w Ptaszkowej dla miejscowej ludności. Wówczas okazało się, że to sami chłopci postarali się o licencję krakowskiego wikariusza generalnego na pełnienie Służby Bożej w Ptaszkowej przez ks. Jana altarzystę grybowskiego²¹. Wów-

¹⁴ AKMK nr 5 *Visit. 1608*, s. 174 (Reg. dokum. z 1336); KDMP t. III, nr 779 s. 126 n.

¹⁵ AKapMK LR 1529, s. 409.

¹⁶ L. Wyrostek, *Dokument chłopów podhalańskich*, W: *Studia ku czci Stan. Kutrzeby*, Kraków 1938, t. II, s. 429—499.

¹⁷ AKMK nr 5 *Acta visit. 1596*, k. 57' *Parochiani propter distantiam loci et inundationes fluvii Ochotniczka aedificaverunt ecclesiam et fontem, et ciborium constituerunt*; por. *Visit. 1608*, s. 4.

¹⁸ AKMK nr 7 *Acta visit. 1596*, k. 3.

¹⁹ AKMK AOffic. vol. 107 (1574—1578), s. 500 n. (Dokum. z 25 VIII 1576) *Pro parochia noviter in villa Dzikowiec erigendo incolae villarum Dzikowiec et Lipnica in capiteneatu Sandomieriensi declarant se et quidem cmethones ex quolibet integro laneo agri siliginis coretos duos et sex grossos pecuniae monetae et numeri polonicalis, praeterea molendinatores, tabernatores, hortulani, artifices et inquilini earundem villarum per duos grossos pecuniae usitatae annis singulis.*

²⁰ B. Kumor, *Afiliacja*, s. 293.

²¹ AKMK nr 5 *Visit 1608*, s. 175 *Honor. Andreas in Mystkow plebanus monitione ab auditorio Domini emanata et debiti ex equisita monitione, parochianis villae Ptaszkowa ad ecclesiam Greboviensem ab antiquo spectantibus sacramenta in oratorio noviter aedificatio nondum consec-*

czas oficjał sądecki, ks. Andrzej Wargowski polecił proboszczowi z Grybowa pieczę duszpasterską nad wiernymi w Ptaszkowej, chłopom zaś miejscowym w wypadku zaniedbań ze strony proboszczów grybowskich zezwolił na zaangażowanie do pracy duszpasterskiej dowolnego kapłana²². W międzyczasie chłopci z Ptaszkowej i Pławnej postarali się o konsekrację kościoła p. w. WW. Świętych i 3 ołtarzy, której dokonał biskup sufragan krakowski, Andrzej²³. W r. 1563 „parafia” opłaciła świętopietrze za poprzednie lata²⁴. W r. 1596 wizytator ks. Kazimierski nie zajął się bliżej stanem prawnym nowej placówki duszpasterskiej, jedynie odnotował, że „kościół parafialny p. w. WW. Świętych w Ptaszkowej jest patronatu miejscowego sołtysa z tego powodu, ponieważ ten był fundatorem kościoła. Kościół posiada własnego proboszcza, ale tym razem wakuje od kilku lat, a Sakramenty św. administruje wiernym ks. Wojciech z Dębowca *sub dubio presbyter*. Do parafii należą wsie Ptaszkowa i Pławna”²⁵.

Spór o prawa parafialne kościoła, względnie o jego afiliację rozpoczął się dopiero, odkąd w r. 1607/08 wizytację kościoła przeprowadził znany kanonista, ks. Jan Januszowski, archidiakon sądecki²⁶. Już na sam początek wizytacji miał nie najlepsze auspice. Rezydujący bowiem przy kościele ks. Jan Karwowski uszedł przed wizytatorem, a do kościoła trzeba się było dostawać przez sufit²⁷. Okazało się, że w kościele znajdowała się chrzcielnica, przechowywano Najśw. Sakrament i oleje św., było bogate wyposażenie w aparaty i naczynia liturgiczne. W czasie przesłuchiwania sołtysa i chłopów wizytator dowiedział się, że ks. Karwowski dzięki ich staraniom otrzymywał co pół roku potrzebną jurysdykcję kościelną od oficjała generalnego w Krakowie, względnie okręgowego w Nowym Sączu. Jurysdykcji tej nie posiadał dopiero od 1 lipca 1607 r.²⁸ W trakcie dalszego prze-

rato administret, et allegaret, quo id fecit ad petitionem et admissionem honr. Joannis a Grebow altarisae, cui talia faciendi indultum est per R. D. vicarium Cracoviensem generalem. Dominus viso hujusmodi indulti processu et termino hodierno .. pronunntiavit liberum... , interim mandavit praefato plebano Greboviensi iuxta morem ab antiquo servari solitum, dictis hominibus de Ptaszkowa sacramenta diligenter administrare.

²² L. c.

²³ Ibid., s. 170. (Dokumenty konsekracji).

²⁴ T. Gromnicki, op. cit., s. 380 n.

²⁵ AKMK nr 5 *Acta visit. 1596*, k. 29—30.

²⁶ AKMK nr 5 *Visitatio 1607/08*, s. 124—129; nr 24 *Visit. 1607*, s. 169—175, gdzie załączono całość dokumentacji zatargu.

²⁷ *Visit. 1607*, s. 169. *Hanc ecclesiam fuisse clausam nobis advenientibus Joannes Mathiae Karwowski nec plebanus, nec vicarius, nec commendarius discesserat et claves secum abstulerat... , ita quod necessum erat puerum ingredi ecclesiam per lucunar apertum.*

²⁸ Ibid., s. 172 *Cui scultetus, vel communitas villanorum procurabant quotannis commendam ad semestre, tam ab officiali generali Cracoviensi, quam etiam a foraneo Sandecensi. Sed nunc ab anno 1607 a die prima Julii sine commenda sacramenta administrabat, et nunc nescio quo ausu administrat. Dignus poena suspensionis et carceris.*

słuchiwania sołtys, Krzysztof Trembecki i chłopci „jednomyślnie oświadczyli, że zawsze dobierają sobie kapłana według własnego upodobania... że tak było od 50 lat ... mają bowiem prawo do tego, ponieważ własnym trudem i zabiegami wybudowali i uposażyli, oraz konsekrowali kościół”²⁹. O afiliacji kościoła do Grybowa chłopci nie chcieli słyszeć. Wówczas to na wniosek ks. Januszowskiego biskup Tylicki powołał specjalną komisję, na czele z ks. Januszowskim, archidiakonem sądeckim, która 12 XII 1608 r. wydała wyrok. Mocą tego wyroku orzeczono, „że kaplica w Ptaszkowej nigdy nie posiadała praw parafialnych, lecz należała i należy do parafii w Grybowie, przy czym oświadczone sołtysowi i chłopcom, że są parafianami proboszcza grybowskiego”. Na uzasadnienie takiego wyroku podano: 1° Ptaszkowa jest oddalona zaledwie 1 milę od Grybowa, dokąd jest łatwy przystęp tak w lecie jak i zimie. 2° Obydwie wioski Ptaszkowa i Pławna, posiadające zaledwie 25 rodzin, nie będą mogły utrzymać kapłana o dobrej opinii. 3° Jest rzeczą co najmniej dziwną, aby zaledwie 300 mieszkańców wioski bez słusznej przyczyny odrywało się od parafii, gdzie leżą prochy ich rodziców i 4° Wierni mogą być daleko lepiej wychowani w pobożności chrześcijańskiej przez kapłanów w mieście niż prostych (na wsi)³⁰.

Tymczasem chłopci i tym razem nie chcieli słyszeć o afiliacji ich kościoła do parafii grybowskiej. Przeciwno wyrokowi archidiakona „jednogłośnie zaprotestowali, że w żadnym wypadku nie uznają proboszcza grybowskiego za swego duszpasterza” i zaapelowali do samego ordynariusza krakowskiego³¹. Wobec tego ks. Januszowski zaproponował, by w oczekiwaniu na wyrok ordynariusza zamknąć tymczasowo kościół, na co znów sołtys i chłopci w liczbie 27 zaprotestowali³². Prawdopodobnie też sami zgłosili protest na ręce biskupa Zadzika, a ten wyznaczył termin rozpatrzenia sprawy na rok 1609³³.

²⁹ Ibid., s. 172 n.

³⁰ Ibid., s. 175 n.; por. Archiwum paraf. w Ptaszkowej, *Jura et proventus ecclesiae filialis in Ptaszkowa*, s. 83 *Decernimus... capellam in villa Ptaszkowa numquam fuisse erectam in parochialem, sed in ecclesia Greboviensi parochiam semper fuisse et esse, dictumque scultetum... et saepedictos colonis villarum Ptaszkowa et Pławna esse parochianos ecclesiae Greboviensi ipsiusque iurisdictionis quo ad jura parochiali subiacere.*

³¹ Ibid., s. 176. *Illi autem statim acclamatione facta, dixerunt se nullo pacto velle plebanum Greboviensem pro pastore agnoscere, sed de proprio parochio sibi providere. Itaque haec tota causa ad decisionem Illustrissimae Celsitudinis suae est remissa.*

³² Ibid., s. 176. *Eodem illo tempore, inter caetera hoc a me productum fuit in medium, me velle interim, donec decisio per Illustrissimum fiat, ecclesiam claudere et claves mecum affere, praesertim cum nec parochio Greboviensi subesse velint, nec commendarium legitimum haberent. Illis vero reclamantibus, nec admittere volentibus, immo rogantibus ne hoc facerem, ab invicem discessimus cum protestatione a nobis facta et inhibitione, ne per eundem commendarium .. villae sacra ministrentur.*

³³ *Jura et proventus*, s. 84.

Wyroku biskupa nie znamy, ale na podstawie późniejszych wizytacji można wnioskować, że był on negatywny. Wizytacja z r. 1618 mówi, że „kaplica w Ptaszkowej jest inkorporowana do parafii w Grybowie”³⁴. Tak było również w latach 1728 i 1766 z tą tylko różnicą, że stałe duszpasterstwo przy kościele w Ptaszkowej pełnił jeden z wikariuszy grybowski³⁵.

W ramach XVI i XVII-wiecznej kolonizacji puszczy sandomierskiej w rejonie Kolbuszowa-Dębica powstało szereg nowych osad, w których ze względu na dużą odległość od kościołów parafialnych zbudowano kilka kościołów. Tak było w Niwiskach w obrębie parafii Rzochów, gdzie powstał kościół w r. 1593³⁶, w Trzęsówce w granicach parafii Cmolasy, gdzie dopiero w r. 1759 miejscowi właściciele Stanisław i Urszula Kuczkowscy wybudowali świątynię³⁷ i w Machowej, zależnej od parafii Łęki Górne. Tutaj dopiero w r. 1778 miejscowy szlachcic Maciej Niemyski wybudował kościół i 7 V 1779 r. legował 300 fl. pol. na rzecz plebana w Łękach celem utrzymania drugiego wikariusza dla posługi duszpasterskiej w Machowej. 25 VII 1779 kościół poświęcił ks. Wojciech Jakubowski, prepozyt pilzneński, a 29 XI 1779 r. bp Franciszek Potkański zatwierdził fundację i erygował przy kościele filię, zależną od parafii w Łękach³⁸.

Pozostałe dwa kościoły otrzymały również szczupłe uposażenie, pierwszy od Tarnowskich (Niwiska), drugi zaś od Kuczkowskich (Trzęsówka) i prawo pełnienia pieczy duszpasterskiej w ściśle oznaczonych okręgach od oficjała okręgowego w Sandomierzu (Trzęsówka) i Pilźnie (Niwiska), ale w zależności od proboszczów parafii macierzystych w Rzochowie i Cmolasie. Niwiska posiadały te prawa już w r. 1608³⁹, zaś Trzęsówka otrzymała je 12 I 1760 r. od oficjała generalnego w Krakowie⁴⁰.

Inny charakter nieco posiadał kościół w Zawadzie, w granicach

³⁴ AKMK nr 39 *Visitatio 1618*, s. 8—12.

³⁵ AKMK nr 60 *Visitatio 1728*, s. 284; *Visitatio decanatus Boboviensis...* 1766, s. 99—100.

³⁶ AKMK nr 26 *Visitatio 1608*, s. 77; ADT fasc. Niwiska (*Inventarium ecclesiae filialis in pago Niwiska a. D. 1792*, s. I *Praemissa ecclesia lignea in colle arenoso aedificata est an. 1593*).

³⁷ AKMK *Acta visitationis ecclesiarum in archidiaconatu Sandomiriensi consistentium auctoritate R. D. Cajetani Ignatii Sołtyk ep. Crac. per Joannem Ligęza .. a. D. 1764/66 terminatae*, s. 99.

³⁸ ADT fasc. Machowa (Kopia dokum. z 7 V 1779); *Collectio munimentorum et jurium ecclesiae parochialis in Łęki concernentium per Paulum Cybulski conscripta*, s. 127—128.

³⁹ AKMK nr 26 *Visitatio 1608*, s. 77 n. *Intra limites ecclesiae Zochoviensis est ecclesia ab annis tredecim plus, vel minus constructa..., quod pertinet ad regimen et administrationem huic ecclesiae Zochoviensi.. Ecclesia administrat sacramenta colonis villarum Niwiska et Trześnia sacraque officia peragatur de licentia officialis Pilsnensis*. Podobne informacje zob. *Visit. 1722* (nr 11), s. 115.

⁴⁰ Zob. przyp. nr 37.

parafii Lubzina, istniejący już w r. 1595. Wizytacja z tego roku i z r. 1608 zaznacza wprawdzie, że kościół jest udotowany i w każdy piątek odprawia się tu Służba Boża⁴¹, ale nie mówi nic bliżej o jego charakterze prawnym. 2 VII 1628 r. biskup M. Szyszkowski na prośbę A. Ligęzy z Bobrka erygował przy kościele kolegium mansjonarzy (bez prepozyta), ale równocześnie zabroniono im pełnienia jakiegokolwiek duszpasterstwa, co im przypomniano jeszcze raz w r. 1669⁴². Było tutaj sanktuarium ze słynącym łaskami obrazem Matki Bożej⁴³.

Ostatni wreszcie z kościołów filialnych w Drużbakach Górnych na Spiszu, afiliowany do parafii w Drużbakach Dolnych, powstał prawdopodobnie jeszcze w XVI w. i zapewne w tym okresie otrzymał statut filii. W każdym bądź razie za taki był uważany już 20 V 1609 r., kiedy wraz z macierzystą parafią otrzymał po dłuższej przerwie własnego duszpasterza⁴⁴. Taki też charakter posiadał w r. 1786⁴⁵.

Z całości omówionego zagadnienia wynika, że proces afiliacji był mniej liczny w stosunku do zamiany parafii na wikarie wieczyste. Były to wypadki raczej sporadyczne i miały najczęściej miejsce w XVII i XVIII w., podczas gdy tworzenie wikarii wieczystych przypada na lata wcześniejsze. Tylko w dwóch wypadkach zamieniono dawne kościoły parafialne na filie (Przydonica, Wójtowa), pozostałe natomiast filie otrzymały taki charakter z chwilą ich erekcji i przez cały omawiany okres nie uzyskały praw parafialnych już to ze względu na bliską odległość od kościoła macierzystego, już to na skutek szczupłego uposażenia i niewielkiej ilości wiernych. W całości afiliowano w ten sposób 7 ośrodków duszpasterskich.

II. UDZIAŁ SIĘ WYZNANIOWYCH W ZANIKU SIECI PARAFIALNEJ

Wpływ reformacji

Swoisty wpływ na czasowe załamanie się fungowania niektórych parafii, a w wielu wypadkach i na ich całkowitą kasatę wywarła w XVI w. reformacja, a przed nią kolonizacja wołosko-ruska. Pierwsza związana jest najczęściej z własnością ziemską, druga zaś ze wzrastającą od przełomu XIV/XV w., falą osadnictwa wołosko-ruskiego. Reformacja, zwłaszcza w drugiej połowie XVI w., spowodowała czasowy, niejednokrotnie kilkudziesięcioletni zanik funkcji parafii i w nielicznych wypadkach nawet jej całkowite zniesienie. Prawosławie, niesione w głąb diecezji krakowskiej przez osadników wołosko-ruskich z reguły opanowywało niektóre tereny całkowicie,

⁴¹ AKMK nr 2, k. 13; nr 26 *Visitatio 1608*, s. 87.

⁴² AKMK AOffic. vol. 137 (1654—1657), s. 1547—1565; ADT fasc. Zawada (Wizytacja z r. 1669).

⁴³ L. c.

⁴⁴ AKMK AOffic. vol. 116 (1609—1610), s. 316—317.

⁴⁵ AKMK nr 60 *Visitatio 1722*, s. 158 n.; B. Kumor, *Dzieje*, s. 139.

powodując przez to upadek łacińskiej sieci parafialnej. Problem ten poruszono już na innym miejscu¹. Jako wynik tego studium należy prawdopodobnie przyjąć, że w rezultacie kolonizacji wołosko-ruskiej w XV i XVI w. na południowo-wschodniej krawędzi diecezji krakowskiej upadły parafie: Andrzejówka, Brunary, Mszana k/Jasła, Muszynka i Tylicz; z tych tylko parafia w Tyliczu została reaktywowana na początku XVII w. przez bpa Tylickiego. Istnieją nadto poważne przekazy źródłowe, że w podobny sposób zanikła parafia łacińska w Męcinie Wielkiej k/Biecza. Już w przywileju lokacyjnym wsi na prawie niemieckim (a nie wołoskim) z 2 I 1377 r. postanowiono, że „Miczko, właściciel wsi, otrzyma dziedziczne prawo patronatu do kościoła, który odbuduje w Męcinie”². Według wizytacji z r. 1773 cerkiew w Męcinie uposażył jednym łanem ziemi król Zygmunt August w r. 1546³. Jeszcze w r. 1773 na terenie parafii ruskiej mieszkało 40 rodzin ruskich i 20 łacińskich⁴. Tak więc można przyjąć, że prawdopodobnie najmniej 6 parafii łacińskich zanikło na skutek kolonizacji wołosko-ruskiej.

Podobny w swoim rodzaju wpływ wywarła reformacja w XVI w. Ruch reformistyczny omawianych terenów zasadniczo przejawiał się w potrójnym wydaniu: luterskim, kalwińskim i ariańskim. Podczas gdy luteranizm był przejściową fazą reformacji, to kalwinizm i arianizm utrzymywały się nieco dłużej. Pierwszy objął tereny nad rzeką Wisłoką i Wisłokiem, drugi zaś basen wodny średniego Dunajca i Białej⁵. Najdalej na wschód wysuniętą parafią zreformowaną był Czudec n/Wisłokiem, na południu Wielogłowy, Męcina, Chomranice i Przyszowa k/Nowego Sącza, na północy Wadowice Górne i Rzochów k/Mielca, na zachodzie Sobolów k/Bochni. Trzeba podkreślić, że patronaty zreformowanych kościołów i parafii należały do szlachty najczęściej średniej lub drobnej. Tylko nieliczne wyjątki notują wizytacje. Z wielkich posiadaczy ziemskich wymieniono Rzemieńskich-Leliwitów (Rzemień, Wadowice Górne, Książnice), Jordanów (Siekłówka, Bobowa, Siedliska).

¹ B. Kumor, *Przejęcie rzymsko-katolickich parafii w archidiakonacie sądeckim przez Kościół prawosławny*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, IV (1957), z. 3, s. 137—147.

² *Zbiór dokumentów*, nr 150 s. 192—194 .. *ipsi Myczkony et ejus posteris supradictis instaurandi ac reedificandi ecclesiam ibidem in Manczyna Wolya, dum et si suppetiterit facultas, damus potestatem, cujus collationem et ius patronatus pro ipso et ipsius posteris cum toto dominio penitus reservamus*.

³ AWR (Archiwum Wojewódzkie w Rzeszowie z siedzibą w Przemyślu), nr 38 *Visitatio decanatus Musinensis .. an. 1773.. per Joannem Szczawliński*, s. 47—49 „1 łan z korzenia na kościół i popa ruskiego”.

⁴ ADT *Revisio decanatus Becensis per me Joannem Czerniawski parochum Rychvaldensem.. expedita a. D. 1777*, s. 3.

⁵ Por. Mapa Merczynga u J. Krasieńskiego, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*. Wyd. J. Bursche, Warszawa 1903/05, cz. I, II/II.

Był to więc ruch najczęściej odgórny, nie sięgający dołów społecznych, które nie tylko w swej masie nadal pozostawały katolickie, ale niejednokrotnie czynnie broniły świątyń przed profanacją i rabunkiem ze strony szlachty. Szlachta bowiem, przyjmując różnowierstwo, starała się je szerzyć różnymi sposobami, przy czym bardzo częstym, acz umiarkowanym środkiem w rzeczach wiary było profanowanie kościołów w oparciu o prawo patronatu bez względu na katolickich poddanych, usuwanie kapłanów i zakazywanie katolickiej Służby Bożej w obrębie swoich posiadłości⁶. Mimo istnienia odgórnego przymusu chłopci nie przyjmowali nowej wiary. Urban uważa, że chłopci żywili nieufność do pańskiej wiary, która niejednokrotnie wymagała wyższego poziomu umysłowego (czytanie Biblii). Sami zaś chłopci byli uparcie przywiązani do tradycyjnej obrzędowości. Tam zaś, gdzie pleban i chłopci byli wspólnie dotknięci przez reformację, ta ostatnia zupełnie traciła grunt. Zresztą surowy rygoryzm etyczny niektórych odłamów nowej wiary i fikcyjny ustrój demokratyczny, w rzeczywistości opanowany przez szlachtę, zrażał ich do reszty do protestantyzmu⁷. Poza okręgiem oświęcimskim ruch reformacyjny wśród chłopów nie zapuścił głębszych korzeni w masach chłopskich⁸. Nie było to wszakże żelazną regułą. Zdarzały się wypadki, że wizytacje informują o przyjęciu się herezji również wśród chłopów i mieszczan. Tak np. k. Czudcu n/Wisłokiem w r. 1602 było siedem rodzin heretyckich⁹, a w Dobrkowie k/Pilzna jeszcze w r. 1608 były rodziny podejrzane¹⁰.

Odnosnie do szlachty zdarzały się wypadki podziału jednej rodziny na tle religijnym. Tak np. w Bruśniku k/Ciężkowic, gdzie patron miejscowego kościoła parafialnego, Stanisław Rożen po sprofanowaniu świątyni, na prośbę swej żony Anny „*catholicissimae*” już w r. 1596 przystąpił do odbudowania zniszczonej świątyni z zamiarem oddania jej katolikom¹¹. Podobny wypadek miał miejsce w Wielogłowach k/Nowego Sącza¹².

Ale i prawo patronatu nie zawsze dawało różnowierczej szlachcie pełne możliwości wprowadzenia nowej wiary do kościołów parafialnych. Poważną przeszkodą w tym względzie były parafie obsa-

⁶ W. Urban, *Chłopi wobec reformacji w Małopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Kraków 1959, s. 135.

⁷ Ibid., s. 159 nn.

⁸ Por. R. Heck, Rec. W. Urban, *Chłopi..*, „Kwartalnik Historyczny”, LVII (1960), nr 3, s. 773.

⁹ AKMK nr 21 *Visitatio 1602*, s. 75. *In oppido Czudec sunt adhuc septem domus haeresianae possessionis.*

¹⁰ AKMK nr 22 *Visitatio 1603*, s. 41. *Hic in parochia sint suspecti...*

¹¹ AKMK nr 5 *Acta visit. 1596*, k. 2, *Ecclesia... prophanata a 30 annis, nunc reaedicari cepta a Stan. Rożen, idque ad instantiam uxoris ejus catholicissimae Annae, filiae Chełmski.*

¹² Tamże, k. 32 *Ecclesia.. quondam .. anno 1557 per haereseos prophanata et deinde 26 annis sine reconciliatione per uxorem ipsius de domo Stojowskich catholicis restituta.*

dzione przez proboszczów szlachciców. W takich wypadkach kościoły pozostały katolickie mimo przejścia szlachty do nowej wiary. Wspomina o tym episkopat polski w liście do pap. Piusa IV w r. 1564, w związku z prośbą o dyspensę na kumulację beneficjów w Polsce¹³.

Zdarzały się też wypadki, że niejednokrotnie chłopci strzegli nawet świątyń parafialnych przed profanacją i grabieżą ze strony dworu. Taki właśnie wypadek notuje wizytacja z r. 1595. Właścicielka wsi i patronka kościoła w Nienaszowie, Anna Chomętowska, adherentka sekty protestanckiej, czyniła wszelkie zakusy, zmierzające do złupienia i profanacji kościoła miejscowego; usunęła plebana katolickiego, zamknęła świątynię i „klucze przechowywała u siebie, by nie wprowadzono kapłana katolickiego” najprawdopodobniej przez chłopów; ci zaś ze swej strony „przechowywali klucze od drugich drzwi świątyni, by ta nie uległa obrabowaniu i profanacji ze strony dziedziczki”¹⁴.

Na całym badanym terenie wizytacje z lat 1565, 1570, 1595/96, oraz Spis kościołów parafialnych z r. 1577 wymieniają 30 świątyń sprofanowanych. Wpływ reformacji na funkcjonowanie organizacji parafialnej przejawiał się w potrójnej formie:

- a) opanowanie świątyni przez herezję i jej profanacja, oraz rewindykacja w okresie do lat 40;
- b) profanacja świątyni i jej powrót do rąk katolickich w okresie dwóch lub więcej pokoleń (ponad lat 40);
- c) całkowite zniesienie parafii na skutek reformacji.

Oczywiście, że pierwszego typu zreformowanych świątyń było najwięcej. Ogólna ich suma wynosi 14. Należą tu: Bobowa (kolegiata), Bruśnik, Czudec, Dobrków, Gnojnik, Gosprzydowa, Jodłówka Szczepanowska, Konieczkowa, Korzenna, Nienaszów, Rzochów, Sobolów, Wadowice Górne i Wielogłowy¹⁵. Zdarzały się też wypadki,

¹³ *Materiały*, s. 473. *Et veremur, ne plures sint, qui facile hoc sibi persuaderi permittant, sed et id haereticis lucro, ac in rem ipsorum compendio cessurum est, quod parochiae illae, quae ex ipsorum dependent collatione et adhuc per catholicos retinentur sacerdotes ex nobilium familia procreatos, si a modernis dimittantur possessoribus, haeretici in eorum loca statim ministros suos haereticos sufficient, catholicosque destituti libenter videbunt, quos utique propter generis nobilitatem revereri coguntur.*

¹⁴ AKMK nr 2 *Acta visit.* 1595, k. 142 *Ecclesia parochialis.. nunc per Gn. Annam Chomętowska una sera clausa, nec sacerdos admitteretur catholicus. Altera sera clausa per subditos, ne clenodiae ecclesiae diripiantur.*

¹⁵ AKMK nr 1 *Liber visit.* 1565, s. 390 (Bobowa), 396 (Bruśnik), 421 (Dobrków), 369 (Korzenna), 415 (Książnice), 415 (Rzochów), 369 (Wielogłowy); AKapMK *Regestrum omnium ecclesiarum parochialium 1577*, s. 105 (Dobr.), 183 (Gosprzydowa), 104 (Korzenna), 108 (Książnice), 108 (Wadowice); AKMK *Regestrum visit.* 1570, s. 187 (Sobolów); nr 5 *Acta visit.* 1596, k. 8' (Bob.), 2 (Bruś.); nr 2 *Acta visit.* 1595, k. 67 (Czud.), 28' (Dobr.), 170; nr 7 *Acta visit.* 1596, k. 170 (Gosp.), 20 (Jodł.); 185' (Sob.), 186 (Tym.); nr 5 *Acta visit.* 1596, k. 8 (Korz.); nr 2 *Acta visit.* 1595, k. 35' (Książ.), 142 (Niem.), 33' (Rzoch.); por. W. K r a s i ń s k i, op. cit., II/II, s. 171, 177, 174, 180, 196, 198, 202.

iż patron kościoła przyjmował nową wiarę, atoli świątyni nie profanowano. W Gnojniku k/Brzeska, jak zaznacza współczesny wizytator, „świątynia nie została sprofanowana, ani w niej nie urządzono protestanckiej Służby Bożej, niemniej była ona opuszczona..., przez patrona kościoła, Mikołaja Przychowskiego, arianina, zamknięta i zamieniona na gumno”¹⁶. O profanacji kościoła informuje dopiero wizytator w r. 1608¹⁷. Czasem świątynie wracały do rąk katolickich, mimo iż ich patronowie pozostawali przy herezji (Czudec, Gnojnik). W takich wypadkach wyznawcy nowej wiary budowali własną świątynię obok kościoła katolickiego i w niej odprawiali Służbę Bożą (Czudec, Jodłówka Szczepanowska)¹⁸. Ciekawy wypadek wykupienia praw patronackich z rąk heretyków celem przywrócenia świątyni katolikom miał miejsce w Jodłówce¹⁹.

Liczne wypadki przejęcia kościołów parafialnych przez heretyków domagały się z punktu widzenia prawa kościelnego uregulowania duszpasterstwa przy dawnych parafiach. Tymi też zagadnieniami zajmują się w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII w. synody prowincjalne i diecezjalne krakowskie. Obradujący 16 IV 1551 r. synod prowincjalny w Piotrkowie widział na to jedyne lekarstwo w postaci edyktu królewskiego, skierowanego pod adresem różnowierczych patronów opuszczonych i sprofanowanych kościołów parafialnych, nakazujący im obsadzenie ich w najkrótszym czasie. W przeciwnym wypadku ordynariusze bez oglądania się na prawa patronatu mieli zarządzić takim kościołom²⁰.

Niestety biskupi uchwalający tego rodzaju procedurę prawną nie zdawali sobie sprawy, że jest ona już niewykonalna. Protestantyzm bowiem jeszcze nie osiągnął punktu szczytowego rozwoju. Niemniej do podobnych myśli wrócono jeszcze na synodzie prowincjalnym w Piotrkowie 1 IX 1556 i 17 V 1557 r.²¹ Ponieważ żądane edykty

¹⁶ AKMK nr 5 *Acta visit. 1596*, k. 204. *Ecclesia.. nondum quidem profanata ullo modo, neque in ea haeretica sacramenta administrant, verumtamen a multo tempore vacat, neque a duobus annis per ullum sacerdotem est officitata.. est clausa per Nicolaum Przychowski viro ariana haeresi infecto, qui in eadem ecclesia frumenta sua servet.*

¹⁷ AKMK nr 37 *Visitatio 1618*, k. 57.

¹⁸ AKMK nr 7 *Acta visit. 1596*, k. 20 (Jodł.); nr 37 *Visit. 1618*, k. 57 (Gnoj.); nr 21 *Visit. 1602*, s. 75; nr 37 *Visit. 1618*, k. 120 (Czud.).

¹⁹ AKMK nr 5 *Acta visit. 1596*, k. 20 ..*Albertus Chrzastowski ..a fratribus suis patruelibus viris haereticis certa summa pecuniaria ius patronatus huius ecclesiae redemit et ecclesiam collapsam reaedificavit.*

²⁰ *Andrzeja Zebrzydowskiego biskupa wrocławskiego i krakowskiego korespondencja z lat 1546—1553*. Wyd. W. Wisłocki. W: *Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. I, Kraków 1878, s. 521.

²¹ *Materiały*, s. 437, nr 12. *Pari etiam studio et diligentia nunc erit Warschoviae apud Regiam Majestatem, ut ecclesiae parochiales ..a patronis sunt desertae, vel per haereticos occupatae, catholicis presbiteris et plebanis jurisdictioni dominorum episcoporum autoritate regia restituantur; por. s. 452 nr 8.*

królewskie nie ukazywały się, a liczba kapłanów pozbawionych parafii wzrastała, dlatego synod prowincjalny warszawski z 3 III 1561 r. zalecił ordynariuszom, by „kapłanów wypędzonych z beneficjum przez heretyków przyjęli do swoich dóbr i odpowiednio ich zaopatrzyli, by snąć z powodu nędzy materialnej nie przechodzili do herezji”²². Królowi zaś oświadczone, by „nie zdziwił się mniejszą jak zwykle kontrybucją, gdyż wbrew wszelkiemu prawu tak wielka ilość beneficjów kościelnych pozostaje nadal zajęta przez heretyków i przeznaczona jest na cele świeckie”; liczne też są kościoły parafialne zniszczone i ograbione przez heretyków z precjzów kościelnych²³.

W diecezji krakowskiej problem ten zaczął narastać już w połowie XVI w. Kapituła krakowska w instrukcji na synod prowincjalny, zwołany na dzień 6 XI 1554 r. oskarża własnego ordynariusza, że ten „nie przywraca katolikom kościołów sprofanowanych, gdzie ołtarze zostały zburzone, obrazy wyrzucone, tabernakula zniszczone, a świątynie zamienione na stajnie dla bydła”²⁴. Zagadnieniem tym zajmowały się również synody diecezji wrocławskiej²⁵, wrocławskiej²⁶, poznańskiej²⁷ i przemyskiej²⁸.

Ale konkretne i praktyczne rozwiązanie narastającego problemu dał synod diecezjalny poznański z r. 1564, proponując tymczasową inkorporację *in spiritualibus* zdeorganizowanych parafii sąsiednim parafiom katolickim²⁹. Podobne wskazania dla diecezji krakowskiej podał synod kard. Radziwiłła z 29 III 1593 r.³⁰ Pełną prawomocność tej praktyce w całej prowincji kościelnej nadał piotrkowski synod prowincjalny kard. B. Maciejowskiego, który m. in. zarządził, aby „w wypadku, gdy świątyni żadnymi środkami nie można odzyskać, natenczas wierni wraz z prawami i uposażeniem parafialnym winni być przyłączeni do parafii najbliższej dotąd, dopóki ich własny kościół nie zostanie przywrócony do dawnego stanu”³¹. Zarządzenie to

²² *Materiały*, s. 459, nr 10. *Item ut sacerdotes beneficiis per vim haereticorum spoliatos ad curias suas accipiant, aut eis provisionem honestam faciant, ne habeant occasionem ad haereticos propter inopiam confugiendi.*

²³ Tamże, s. 467, nr. 1.

²⁴ Tamże, s. 420. *Episcopi ecclesias parochiales per haereticos desolatas, non instaurant, ubi altaria sunt fracta, eiectae imagines, ciboria destructa, templa pecori stabulum facta sunt.*

²⁵ *Statuta synodalia*, s. 127 (1580), 232 n. (1653).

²⁶ *Statuta synodalia dioec. Wladislaviensis et Pomeraniae*, s. 93 (1585), 179 (1620).

²⁷ J. Sawicki, *Synody diecezji poznańskiej*, s. 70 (1564).

²⁸ *Synody diecezji przemyskiej ob. łac. i ich statuty*, s. 211 (1634), 261 (1636).

²⁹ J. Sawicki, *Synody diec. poznańskiej*, s. 70.

³⁰ *Constitutiones synodi dioeceseanae Cracoviensis a. D. 1593*, W: *Synodus dioec. ... ab P. Gembicki ep. Crac. celebrata Cracoviae an. 1643*, Cracoviae 1643, s. 3.

³¹ *Constitutiones synodorum metropol. Ecclesiae Gnesnensis...*, Cracoviae 1630, s. 57 *Quo si in aliquo loco nullo modo ecclesia prophanata re-*

powtórzył jeszcze w r. 1634 synod prowincjalny prymasa Jana Węzyka³². Tym się też tłumaczy zjawisko dość charakterystyczne dla XVI w., iż mimo przedłużającej się niejednokrotnie na dwa lub trzy pokolenia okupacji świątyni przez herezję, parafii formalnie nie znoszono, lecz tylko w myśl zarządzeń synodalnych, zlecano jej administrację najbliższym plebanom.

Takie wypadki administracji *in spiritualibus* parafii sprofanowanych notuje wizytacja z r. 1595/96³³. Nie leżało bowiem w interesie Kościoła całkowite znoszenie parafii. Praktyka ta usankcjonowana ustawodawstwem synodalnym znalazła obszerne zastosowanie. Ilość bowiem parafii zreformowanych, pozostających do 40 lat i więcej w rękach herezji, sięgała liczby 11. Do parafii tych należą: Chomranice, Gorlice, Jastrzębia, Kobylany, Męcina, Przyszowa, Siedliska, Szalowa, Tropie, Wilczyńska i Zbyszyce³⁴. Rewindykacja tak długo okupowanych świątyń odbywała się nie tylko na drodze powrotu różnowierczej szlachty do starej wiary. Bywały również wypadki przywrócenia kościoła katolikom na drodze prawa, odkąd sejm (1588) zezwolił biskupom wszczynać procesy o zagarnięcie majątku kościelnego. Tak było np. w Męcinie, gdzie, „dopiero na prośbę licznych osób i po długim procesie prawnym, prowadzonym wytrwale przez ks. Wojciecha Piotrkowskiego, odzyskano świątynię w r. 1605”³⁵. Wszystkie wymienione uprzednio kościoły pozostawały w rękach różnowierców od 40 do 80 lat. W Przyszowej np. k/Limanowej „herecyty posiadali świątynię najmniej przez 80 lat”³⁶. Rzecz jasna, że okupowane przez różnowierstwo kościoły nie spełniały właściwych funkcji parafialnych.

cuperari possit, populus ejus una cum iuribus et fructibus viciniōri parochiae adiungatur, quoad ecclesia illius propria pristino statuti restituta non fuerit.

³² Synodus provincialis sub Joanne Węzyk ... archiep. Gnesn. Var-saviae ... an. D. 1634 13 XI celebrata, Cracoviae 1636 (bez paginacji).

³³ Zob. *Visit.* 1596, k. 152.

³⁴ AKMK nr 1 *Liber visit.* 1565, s. 369 (Chomr.), 368 (Jastrz.), 372 (Gorl.), 369 (Męcina), 354 (Przysz.), 390 (Siedl.), 390 (Szalowa), 368 (Zbysz.), 368 (Tropie), 365 n. (Wilcz.); nr 5 *Acta visit.* 1596, k. 19 *Ecclesia* (Chomranice) ... a 40 annis per haeresim prophanata ... administratur per Joannem Petricovium heresiarcham haereseos arianae; k. 2 (Jastrz.), 2 (Szal.), 152 (Tropie) ... hactenus per ministros haereticos administratur, k. 2 (Wilcz.); nr 2 *Acta visit.* 1595, k. 96 (Gorl.), 142 (Kobyl.); nr 5 *Acta visit.* 1596, k. 19, nr 5 *Visitatio* 1608, s. 107 (Męcina); nr 5 1596, k. 22 (Przysz.) ... ecclesia a 40 annis per Andream Wierzbęta prophanata, apparatu, provisione spoliata; k. 10 (1596); nr 24 *Visit.* 1607, s. 126 (Siedl.); nr 5 *Visit.* 1608, s. 101 (Zbysz.), 112 (Chomr.), 118 n. (Szalowa), 109 (Trop.), 108 (Wilcz.); por. W. Krasieński, op. cit., t. I, s. 173, 177, 179.

³⁵ AKMK nr 24 *Visit.* 1607, s. 107. *De recuperatione ecclesiae sciendum est, precibus et postulationibus certarum personarum et per gravissimas instantias venerab. Alberti Piotrkowski plebani olim in Tangoborza per strepitum iuris recuperatam esse an. 1605.*

³⁶ AKMK nr 43 *Visit.* 1639, k. 366. ... *antea fuit per haeresim prophanata, in qua ad minus 80 annis perduravit.*

Długotrwała administracja domów Bożych przez herezję okazała się dla nich bardzo opłakana. Świątynie niejednokrotnie wracały do dawnych właścicieli całkowicie zniszczone, zdadne do używania dopiero po gruntownym remoncie. Tak było w Przyszowej, Kobylanach, Siedliskach k/Bobowej, Gnojniku i Tropiu³⁷. W Chomranicach zaszła nawet konieczność budowy nowej świątyni, gdyż dawna, zaniedbana przez arian, groziła w każdej chwili całkowitą ruiną³⁸. W Przyszowej świątynia tak bardzo ucierpiała od reformacji, że wizytujący ją w r. 1608 ks. Januszowski określił ją „jako brzydotę spustoszenia..; sklepienie bowiem jej razem z dachem nad chórem było zrzucone, ołtarze rozwalone, ziemia zryta, chrzcielnica spróchniała rzucona w kąt, drzwi wyrwane, skarbiec całkowicie zniszczony, wszystko to przedstawiało oczom bolesny widok”³⁹. Nic dziwnego, że po takich dzierżawcach katolicy musieli budować świątynię nową od podstaw. Była ona już gotowa w r. 1638, gdyż w tym roku konsekrował ją bp sufragan J. Oborski⁴⁰.

Podczas gdy w diecezji poznańskiej⁴¹, a zwłaszcza na Śląsku⁴², reformacja mocno przerzedziła sieć parafialną, to na omawianym terytorium spotykamy zaledwie dwa wypadki całkowitego zniesienia parafii na skutek reformacji. Erygowana ok. r. 1489 parafia w Sieklówce (dek. pilzneński)⁴³, została w r. 1558 opanowana przez różnowierstwo, a świątynia miejscowa sprofanowana przez właściciela wsi Filipowskiego i przeszło 100 lat, jak informują wizytacje z lat 1565—1669, pozbawiona była własnego duszpasterza⁴⁴. W r. 1602 dawna świątynia parafialna znajdowała się w „całkowitej ruinie”, a uposażenie parafii „rozdrapane”⁴⁵. W r. 1595 ks. Kazimierski powierzył opiekę duszpasterską nad zreformowaną parafią sąsiedniemu plebanowi

³⁷ Zob. przyp. 34.

³⁸ AKMK nr 5 *Visitatio 1608*, s. 86; nr 43 *Visit. 1639*, k. 366.

³⁹ AKMK nr 5 *Visit. 1608*, s. 90. *Ecclesia olim parochialis, ante annos 27 florens, nunc vero abominatio desolationis. Ipsa enim ecclesia per se, ut apparet, olim fuit eleganter extracta ... nunc vero lacunar totum in choro maiori una cum tecto et choro superiori deiectum, altaria diruta, terra concussa, baptisterium in angulo deiectum putridum, fores extractae, sacrarium totum in nihilum deiectum, ita ut animi dolorem incutiat inspectoribus.*

⁴⁰ *Visit. 1639*, k. 366.

⁴¹ St. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1935, s. 95, 110, 135, 204, 216, 234.

⁴² F. X. Seppelt, *Geschichte des Bistums Breslau (RealHandb.)*, Wrocław 1929, s. 63.

⁴³ AKMK AEp. vol. 4, k. 3'.

⁴⁴ AKMK nr 1 *Liber visit. 1565*, s. 398; nr 2, *Acta visit. 1595*, k. 21; ADP nr 1120 fasc. Lubla (Kopia wizyt. 1602); Tamże — dekret bpa A. Trzebnickiego z r. 1668 (kopia); por. W. Krasieński, op. cit., s. 197 n.

⁴⁵ Jw., ...in Siekluka *ecclesia parochialis a 30 annis prophanata, cuius totum aedificium integrum ruinosum, fores apertae patent.*

z Lubli⁴⁶, co powtórzył również wizytator w r. 1608⁴⁷. Wreszcie po przejściu wsi w ręce katolickie biskup krakowski, Andrzej Trzebicki w r. 1669 „mając na uwadze liche uposażenie parafii i jej długoletnie osierocenie” wcielił ją „ze wszystkimi prawami, uposażeniem i dochodami do najbliższego kościoła parafialnego w Lubli”⁴⁸. W r. 1758 o dawnej parafii w Sieklówce zachowała się tylko pamięć, kościoła bowiem już nie było⁴⁹.

Z podobnym wypadkiem spotykamy się w Makowiskach k/Żmigrodu. Ta XIV-wieczna parafia została w r. 1562 wystawiona na łup reformacji przez miejscowego posiadacza i patrona kościoła, kasztelana chełmskiego Bzickiego. Świątynię przy tej okazji zamieniono na zbór protestancki⁵⁰. W r. 1602 wizytator zanotował, że „kościół parafialny został całkowicie zniszczony”⁵¹, natomiast wizytacje z lat 1606—1619 nie wymieniają kościoła w Makowiskach, prawdopodobnie bowiem już nie istniał. Wprawdzie w pierwszej połowie XVII stulecia parafia wróciła do rąk katolickich⁵², ale zmniejszone przez reformację beneficjum, zniszczona świątynia i długoletnie osierocenie parafii stały się przyczyną, że jeszcze w tym samym okresie parafia została zniesiona i wcielona do okręgu parafialnego w Kobylanach⁵³.

Podsumowując niniejszy paragraf, należy przyjąć, że ruchy reformacyjne XVI w. nie wywarły większego nacisku na trwałe zaniechanie parafii. Dało się natomiast odczuć w niektórych okręgach (Wisłoka-Wisłok; Biała-Dunajec) czasowe ich działanie destrukcyjne (14 parafii do 40 lat pozbawionych duszpasterza; 11 od 40 do 80 lat; 2 parafie zniesione). W latach 50 XVII stulecia sytuacja pod tym względem wraca do *status quo* przed reformacją.

⁴⁶ AKMK nr 2 *Acta visit. 1595*, k. 21 ...*ipsa villa Sieklowka, qua parochialis commissa est curae plebani in Lublia. Ecclesia maximam patitur ruinam.*

⁴⁷ *Visit. 1608*, s. 222 n.

⁴⁸ ADP nr 1120 fasc. Lubla, k. 8—11 ...*ecclesiam parochialem in villa Sieklowka, ob tenuos redditus a multis annis a rectoribus desertam ad praescriptum S. Concilii Tridentini, et ex aliis certis rationibus ecclesiae parochiali in Lubla, uti vicinae, cum omnibus iuribus, proventibus et redditibus incorporari*; por. W. Sarna, op. cit., s. 620.

⁴⁹ ADP nr 328 *Visitatio 1758*, s. 12, 24.

⁵⁰ AKMK nr 1 *Liber visit. 1565*, s. 381; nr 2 *Acta visit. 1595*, k. 142; W. Sarna, op. cit., s. 517.

⁵¹ AKMK nr 21 *Visitatio 1602*, s. 88.

⁵² Wymienia ją jeszcze w XVII w. synod z 1621 i Starowolski, *Vitae antistitum* (1655), ale prawdopodobnie za dawnym spisem.

⁵³ W. Sarna, op. cit., s. 517.

DISPARITION ET AFFILIATION DE PAROISSES DANS LES ARCHIDIA-
CONÉS DE SĄCZ ET DE WOJNICZ AINSI QUE DANS LA „PRAEPOSITURA”
DE TARNÓW (1326—1782)

Le fait que la grande propriété foncière s'assura les droits de propriété, d'abord sur le village avec l'église paroissiale, et avec le temps, sur le territoire entier de la paroisse, fut le début typique du processus de la suppression de paroisses. L'étape suivante ce fut la transformation de la paroisse en une vicairie perpétuelle. Quand ceci ne fut pas le cas, son administration se trouvait être confiée à la paroisse voisine, pour y être plus tard incorporée. L'acte juridique proprement dit de la suppression de paroisse est à chercher dans l'incorporation d'une paroisse donnée — avec toute sa dotation et tout son territoire — à une paroisse voisine, dans les limites de la même propriété foncière. Le nouveau curé était obligé de célébrer, aux jours fixés, le Service Divin dans l'ancienne église paroissiale. L'abandon enfin du Service Divin dans l'ancienne église paroissiale et dans de nombreux cas, la disparition du temple lui-même, constituent l'act de la liquidation définitive du centre pastoral.

Aux origines du processus de l'affiliation de paroisses sous forme de vicairies perpétuelles, il y eut également des facteurs relevant de la propriété et du patronage. L'érection de la vicairie perpétuelle n'eut jamais lieu sans que la grande propriété foncière ne fût parvenue à réunir entre ses mains les droits de patronage relativement à plusieurs églises voisines, ou sans qu'elle n'eût souscrit à la liquidation d'une paroisse indépendante. Quant au XVIe s., il convient de relever encore des facteurs d'ordre religieux (la création de collégiales et de „*praepositurae*” fut pour ainsi dire à la mode). Des vicairies perpétuelles apparurent auprès des collégiales (Nowy Sącz, Tarnów, Bobowa), auprès des „*praepositurae*” (p. ex. Wiśnicz Stary, Wiśnicz Nowy, Mielec, etc.) et auprès des paroisses (p. ex. Szczerowa).

Par contre, les courants de réforme au XVIe s. furent sans exercer une influence prépondérante sur le réseau de paroisses. Dans quelques cas, ils contribuèrent à une suspension partielle de fonctions de certaines paroisses. Ils sont responsables de la disparition de deux paroisses seulement.